

पक्षिमित्र

रजि. नं. महा./285/98/ नागपूर

संपादक : श्री. किरण मोरे

- वर्ष - सोळावे
- अंक ३ रा
- १ एप्रिल २०२६
- पाने - २४

रत्नागिरी वनविभागातर्फे आयोजित पक्षिमित्र संमेलनातील छायाचित्र प्रदर्शन

रत्नागिरी वनविभागातर्फे आयोजित पक्षिमित्र संमेलनात महाराष्ट्र पक्षिमित्र तर्फे उपस्थित प्रा.डॉ. गजानन वाघ व श्री. अविनाश कुबल

पहिले विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन जालना, श्री. सुरेश वढोदे, विभागीय वन अधिकारी, सामाजिक वनिकरण विभाग, जालना यांच्या सोबत सहभागी विद्यार्थी.

९ वे शालेय पक्षिमित्र संमेलन, अकोला

शीलाताई किरण पाटील पहिले विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन बुलडाणा, छायाचित्र प्रदर्शनाचे उद्घाटन करतांना

पहिले विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन, बुलडाणा येथे डॉ. गजेंद्र निकम यांच्या छायाचित्र प्रदर्शनीत सहभागी विद्यार्थी

गडहिंग्लज नगर परिषद व होप फाउंडेशन तर्फे आयोजित जागतिक चिमणी दिवसाच्या कार्यक्रमात पाहुण्यांचे स्वागत करतांना श्री. अनंत पाटील

पारिवारीक पक्षी कट्टा, अकोला येथे उपस्थित अकोल्यातील महाराष्ट्र पक्षिमित्रचे सदस्य

संपादक
श्री. किरण मोरे

विद्यापीठ कॉलनी, एम.आय.डी.सी.रोड,
मनोर मांगल्य जवळ, अमरावती ४४४ ६०६
मो. ९९२३९१००३४ Email - kiranmorey1983@gmail.com

मार्गदर्शक

डॉ. निनाद शहा श्री. अविनाश कुबल
सोलापूर ठाणे

कार्यकारिणी

अध्यक्ष	डॉ. जयंत वडतकर, अमरावती मो. ९८२२८७५७७३
कार्याध्यक्ष	प्रा. डॉ. सुधाकर कुन्हाडे, अहमदनगर मो. ९८५०२९९३२४
कार्यवाह	प्रा. डॉ. गजानन वाघ, अमरावती मो. ९८२२२०४०७०
संघटक	डॉ. अनिल माळी, नाशिक मो. ९८५०८१८६४४
सहसंघटक	श्री. अविनाश कुबल, ठाणे मो. ९३२४२३८०३१
सहकार्यवाह	श्री. निनाद शहा, सोलापूर मो. ९४२२४५९९१५
सदस्य	श्री. किशोर गठडी, औरंगाबाद मो. ९४२२२०२६२८
सदस्य	सौ. रूपाली सरोज, रेवदंडा मो. ९८६९५५९९२२
सदस्य	श्री. माणिक पुरी, परभणी मो. ९८८१९६७३४६
सदस्य	श्री. नितीन मराठे, नागपूर मो. ९४२११८९३३३
सदस्य	श्री. अमोल सावंत, अकोला मो. ९८२२७२८८२३

सह्यागार मंडळ

श्री. भाऊ काटदरे (चिपळूण) मो. ९४२३८३१७००
श्री. दिगंबर गाडगीळ (पूणे) मो. ९८८१०७९७११
डॉ. दिलीप यादवी (औरंगाबाद) मो. ९४२२७०४२२१
डॉ. अनिल पिंपळापुरे (नागपुर) मो. ९८८१७१३४६६
श्री. बापुसाहेब भोसले (अहमदनगर) मो. ९८२२६३३१३३
श्री. राजु कसंबे (मुंबई) मो. ९००४९२४७३१

मुखपृष्ठ - सँडविच टर्न, लेसर, क्रेस्टेड टर्न
श्री. अविनाश भगत, पक्षी अभ्यासक, मुंबई

संपादकीय...

अवघे विश्वची आमचे घर

इराण-इस्त्रायलच्या युद्धझळा भारतीयाना जाणवतायेत. वाढती महागाई, पेट्रोल, गॅस टंचाई हे त्याचे सध्याचे स्वरूप. आखाती देशातून हॉरमुझ मार्गे भारतात येणाऱ्या बोटोंवर कधी नव्हे ते सर्वसामान्य लक्ष ठेऊन आहेत. खरतरं इस्त्रायल व अमेरिकेने इराणवर एकप्रकारे लादलेलेच युद्ध. आणि दोघांच्या तुलनेत इराण कमकुवतच. पण त्याने माघार न घेता नेटाने लढून दोन देशांच्या नाकी नऊ आणले. शेजारच्या आखाती शत्रू राष्ट्रांवर हल्ला, व्यापार कोंडी ही त्यांची रणनीती. भारतासह जगातील बऱ्याचश्या देशांचा व्यापार मार्ग ठप्प पाडणे. हा त्यातलाच एक भाग. त्यामुळे आपल्या त्याब्यात असलेली हॉरमुझची खाडी ईराणने वाटाघाटी करायला राखून ठेवली आहे. कारण हा एकमेव सागरी मार्ग आहे जिथून कुवेत, इराक, इराण, सौदी अरेबिया, बहरीन, कतार, तसेच बहुतेक संयुक्त अरब अमिराती येथून तेलाची वाहतूक केली जाऊ शकते. यातील बरेचसे तेल जपान, पश्चिम युरोप आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये नेले जाते ज्यांना या सामुद्रधुनीतून मुक्त मार्ग सुरक्षित करण्यात महत्त्वाचा रस आहे. जर या प्रदेशात युद्ध सुरू झाले तर तेलाचा वापर शस्त्र म्हणून केला जाईल आणि त्याचे पर्यावरणीय परिणाम भयंकर होऊ शकतात.

महाराष्ट्रामध्ये हॉरमुझ मार्गे सेन्ट्रल एशिया प्लायवेने कित्येक पक्षी स्थलांतर करून येतात. पश्चिम आशियातील हा भाग स्थलांतरीत पक्ष्यांसाठी महत्त्वाचा मार्ग आहे. ज्यावर युद्धाचे गंभीर परिणाम दिसत आहे. युद्धातील स्फोट, धूर, आगीचे लोळ यामुळे पक्ष्यांच्या मार्गक्रमणात अडथळे निर्माण होतात. पर्शियन आखात लाखो स्थलांतरित पक्ष्यांचा प्लाय-वे पूर्वीपासून आहे. मोठ्या प्रमाणात पक्षी रात्रीचे पण स्थलांतर करीत असतात. त्यावेळी होणाऱ्या क्षेपणास्त्र हल्ल्यांमुळे, आगीमुळे पक्ष्यांची दिशाभूल होते. तीव्र अश्या प्रकाशझोतामुळे ते त्यांची नियोजित वाट चुकतात. त्यात चुकीच्या ठिकाणी उतरल्यामुळे त्यांचा मृत्युसुद्धा होतो. रात्री उडणारे पक्षी आवाजाने एकमेकांच्या संपर्कात राहतात. त्यात कानठळ्या बसणाऱ्या क्षेपणास्त्रांच्या आवाजामुळे त्यांचे मार्गक्रमण कसे होत असेल याचा विचार करून पाहावा. उत्तर इराणमध्ये गोमिशन, अल्मा गोल यासारख्या पाणथळ जागांवर हल्ला झाला आहे. तेथील फ्लेमिंगो, पेलिकन सारख्या

पक्ष्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. तसेच इराणच्या तेल शुद्धी प्रकल्पावर झालेल्या हल्ल्यांमुळे विषारी वायू हवेत पसरल्या गेले. ज्याचा थेट परिणाम पक्ष्यांच्या श्वसन संस्थेवर पडत आहे.

सागरी किनारी १८ जानेवारी १९७१ रोजी सॅन्फ्रान्सिस्कोच्या गोल्डन गेटवर दोन तेलवाहू जाहंजाच्या टकरीमुळे लाखो गॅलन क्रूड तेल खाडीत पसरले. तेलाचा तवंग लाटांद्वारे पसरला. १६ मार्च १९७८ रोजी फ्रान्सच्या ब्रिटनीजवळ तेलाचे जहाज पाण्यात बुडाले. त्यातील तेल पंधरा किलोमीटर परिसरात पसरून लाटांमुळे ते शंभर किलोमीटर पर्यंत पसरले. यात असंख्य पक्ष्यांना आपला जीव गमवावा लागला. त्यात कार्मोरॅन्टची(पाणकावळा) सख्या संख्या सर्वात जास्त होती. तेथील परीस्थिती पूर्वपदावर येण्यास कित्येक वर्षे लागली. पंखाना लागलेले तेल पक्षी साफ करू शकत नाही. त्यामुळे त्यांना उड्डाण करणे जमत नाही. त्यांच्या पंखाची पाणीरोधक क्षमता कमी होऊन जाते. त्यात ते थंडीने(हायपोथर्मियाने) मरतात. नुसत्या अपघाताने ही स्थिती निर्माण होते. तर युद्धात तर कित्येक जाहाज जलसमाधी घेतात. त्याने समुद्राची होणारी हानी मोठी असते. १९८० मध्ये ईराण-ईराक युद्धादरम्यान दोन दशलक्ष बॅरल तेल आखातात सांडले गेले. त्याने ३६५० सागरी प्रजाती प्रभावीत झाली. त्यापैकी ५० प्रजाती आय.यु.सी.एन. च्या रेड लिस्ट मध्ये होती. मनुष्य प्रजातीने स्वतःच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने हा इतिहास लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. परिसंस्थेचे नुकसान तेलाच्या सांडपाण्यामुळे होत आहे. त्याचे दीर्घकालीन परिणाम पक्ष्यांच्या

अन्नसाखळीवर पडतील. तेलाच्या जाड्या थरामुळे सूर्यप्रकाश आतमध्ये पोहचू शकत नाही. प्रकाशसंश्लेषणाची प्रक्रिया खंडित होते. आतील ऑक्सिजन बाहेर पडू शकत नाही. त्यामुळे पाण्यातील वनस्पती वाढत नाही. पाण्यावर तरंगणारे असंख्य जीव (Plankton) त्यात मरतात. त्या जीवांवर जगणारे असंख्य जीव उपाशी मरतात. लाखो जीवांची अन्नसाखळी तुटते. यामुळे पक्षी मोठ्या प्रमाणात दगावतात. होर्मुझची सामुद्रधुनी आणि पर्शियन गल्फ ज्याला ते जोडते ते वैविध्यपूर्ण सागरी वातावरण आहे. पर्शियन गल्फचे एकमेव प्रवेशद्वार असलेल्या सामुद्रधुनीमध्ये मोठ्या तेल गळतीचे परिणाम या परिसंस्थेचे कायमचे नुकसान करू शकतील.

भांडवलशाही मानसिकतेचे (Capitalist Mindset) लोक जगाला तिसऱ्या विश्वयुद्धाकडे ढकलत आहेत. अशी शंका तज्ञ व्यक्त करतात. सर्वसामान्य नागरिक अशा शंकेमुळे अस्वस्थ होतो. कारण त्यामुळे जगात मंदी येणार आणि दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यात असंख्य अडचणी येणार. युद्धझळाच्या या शंकानी हवालदिल झालेल्या मनुष्याचे हे हाल आहे. त्या युद्धात प्रदूषित वा नष्ट होणारा निसर्ग त्यावर अवलंबून असलेली पक्षीप्रजाती यांनी आपले अस्तित्व कसे टिकवावे? अशावेळी 'अवघे विश्वची आमचे घर' ही उक्ती सार्थ करणारे पक्षी ज्यांचे जगणेच स्थलांतरावर अवलंबून आहे. त्यांचा विचार अशा या युद्धप्रसंगी करणे गरजेचे ठरते!.

स्वागत नवीन सभासदांचे दिनांक ०१ जानेवारी ते ३१ मार्च २०२६ पर्यंत

क्र.	नाव	गाव	फोन नं.	क्र.	नाव	गाव	फोन नं.
१६९८	महेश गोपाळ गुर्जर	पुणे	९३२६१७३६५१	१७११	श्री.सागर बाळासाहेब ढवळे	कोल्हापूर	९७६६२५७५२७
१६९९	मिस्टर ज्युड पिचर	नागौर	९४२२१२५५२७	१७१२	साक्षी सतीश पवार	कोल्हापूर	९५७९१७७७३१
१७००	श्री.मनोहर नारायण इंगळे	अकोला	९७६३३९३०५५	१७१३	श्री. शुभम प्रमोद करडे	सोलापूर	७८८७७०३०००
१७०१	डॉ.निलेश तुळाराम ढोबळे	कोल्हापूर	९८२३१४१५९६	१७१४	श्री.सर्वदमन शंकरो कुलकर्णी	जयसिंगपूर	९३७०२०६८५०
१७०२	श्री. ओंकार अशोक पतिले	कोल्हापूर	८६५७४५६५५६	१७१५	डॉ. अजित यशवंत चव्हाण	कोल्हापूर	९८२३१६८७५८
१७०३	डॉ. वनिता सुनिल चौगुले	कोल्हापूर	८८८८४१०७९	१७१६	श्री.राजन हिंदुराव अतिग्रे	कोल्हापूर	९८२२४९२०७७
१७०४	श्री विजय सदाशिव मुंदले	कोल्हापूर	९८८१८८०७२३	१७१७	श्री.प्रमोद भालचंद्र झावरे	कोल्हापूर	९८२३६३७८३५
१७०५	श्री योगेश यशवंत यादव	कोल्हापूर	७०२८७७५२६३	१७१८	लक्ष्मण अरुण भोसले	पेठ-वडगाव	९०९६२१८७८७
१७०६	सौ. अमिता विक्रमसिंग पाटील	कोल्हापूर	८४५९८६४८०७	१७१९	श्री.प्रसन्न यशवंत दिंडे	कोल्हापूर	९८२३१५१५२
१७०७	श्री.संजयकुमार कृष्णराव पावशे	संभाजीनगर	९६८९८८३६७१	१७२०	डॉ.शशिकांत कुंभार	कोल्हापूर	९९७५६१५३०३
१७०८	राजश्री राजेंद्र देवस्थळी	कोल्हापूर	९९२३१३१८०९	१७२१	शिवाली प्रभू	रत्नागिरी	७८२३८२५१४९
१७०९	डॉ.संतोष रामचंद्र उमरणे	कोल्हापूर		१७२२	श्री.कमलाकर भिवाजीराव गायकवाड	छत्रपती संभाजीनगर	९६३७४८०७२४
१७१०	श्री.मनोजकुमार प्रफुल्ल शहा	सातारा	९८६०६५६२०३				

* अध्यक्षीय *

डॉ. जयंत वडतकर

अध्यक्ष, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

jayantwadatar.weecs@gmail.com

सप्रेम नमस्कार,

मार्च महिन्याच्या सुरुवातीला राज्यभरात एक महत्वाचा मुद्दा गाजला; तो म्हणजे 'लोहारडोंगरी,' खाण प्रकल्प, मान्यतेचा! चंद्रपूर जिल्ह्यात मागील पाच वर्षांत वाघांच्या हल्ल्यात २०० व्यक्तींचा मृत्यू झाला. त्यात मागील वर्षी ४७ मृत्यू तर ब्रह्मपुरी वनविभाग अंतर्गत १८ व्यक्तींचा मृत्यू झाला. मानवी जीवितास धोकादायक ठरलेल्या १० वाघांना गत एका वर्षात जेरबंद करण्यात आले आहे. जिल्ह्यातील वाघ-मानव संघर्ष शिगेला पोहोचला असताना, या 'ताडोबा लँडस्केप'मधील अत्यंत महत्वाच्या कॉरिडॉरमध्ये खाणीला वन्यजीव विषयक परवानगी देण्यात आली होती. त्याचा विरोध पर्यावरणवादी संस्थांकडून करण्यात आला. चंद्रपूर जिल्ह्यात वाढता मानव-वन्यप्राणी संघर्ष पुन्हा वाढीस लागू नये, वाघांच्या हल्ल्यात होणारे मृत्यू यावर प्रतिबंध यावा, यासाठी वाघ-मानव संघर्ष निवारण्याच्या प्रलंबित मागण्यांसह ताडोबाच्या कॉरिडॉरमध्ये प्रस्तावित लोहारडोंगरी लोहखाण प्रकल्पाची वन्यजीव विषयक परवानगी नाकारण्यात यावी, म्हणून ५ मार्चपासून 'इको-प्रो,' संस्थेचे अध्यक्ष बंडू धोत्रे यांचे अन्नत्याग सत्याग्रह आंदोलन जिल्हाधिकारी कार्यालय, चंद्रपूर येथे करण्यात आले. मुख्य मागणी- लोहारडोंगरी खाण प्रकल्प रद्द करा.

बंडू धोत्रे यांनी प्रामुख्याने १६ मागण्यांचे निवेदन प्रशासनाला दिले आहे. यामध्ये ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाच्या कॉरिडॉर क्षेत्रात प्रस्तावित असलेल्या लोहारडोंगरी लोहखाण प्रकल्पाची वन्यजीव विषयक परवानगी त्वरित रद्द करण्याची मुख्य मागणी करण्यात आली होती. जर ही खाण सुरू झाली, तर वन्यजीवांचा वावर-मार्ग बंद होऊन मानव-वन्यजीव संघर्ष अधिक भीषण होईल, अशी भीती सर्व वन्यजीवअभ्यासक तथा वन्यजीवप्रेमींनी व्यक्त केली आहे.

ब्रह्मपुरी वनविभाग अंतर्गत लोहारडोंगरी वनक्षेत्रात प्रस्तावित लोहखाण प्रकल्पास राज्य वन्यजीव सल्लागार मंडळाने नुकतीच परवानगी दिल्यानंतर या खाणीला विरोध सुरू झाला होता. नंतर, हा प्रश्न राज्यभर गाजला. विधानसभेत यावर चर्चा झाली. शेवटी बंडू धोत्रे यांनी आंदोलनाचे शस्त्र उगारले. या आंदोलनाला राज्यभरातून सर्वांनी उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला, समर्थन दिले, राजकीय

पक्षांनीसुद्धा या आंदोलनास समर्थन दिले. शेवटी ही परवानगी रद्द करण्याचे आश्वासन मिळाले. हे आंदोलन यशस्वी झाले. बंडू धोत्रे व त्यांचे समवेत उभे राहिलेले सर्व समर्थक यांचे अभिनंदन आणि मनःपूर्वक आभार. यापूर्वी, सुमारे १५-२० वर्षांपूर्वीसुद्धा, आज ताडोबाचा जे बफर क्षेत्र आहे, त्या आगरझरी भागातील जंगलाचा भाग अदानी समूहास कोळसा खाणीसाठी देण्याचे ठरले होते. त्यावेळीसुद्धा बंडू धोत्रे ह्यांनी असेच जनांदोलन उभे केले होते. त्यांच्यामुळे, तो जंगलाचा भाग वाचला. आज ह्या क्षेत्रात अनेक वाघांचा संचार असून तेथील वनपर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिकांना कायमस्वरूपी रोजगार मिळाला आहे. बंडू धोत्रे ह्यांचे योगदान विसरता येण्यासारखे नाही. भविष्यात वन्यजीव कॉरिडॉरचे संरक्षण, व्याघ्र भ्रमंतीमार्ग (कॉरिडॉर) सुरक्षित करून वन्यजीवांच्या अधिवासात होणारा मानवी हस्तक्षेप थांबवणे, यावर सर्वच ठिकाणी भर द्यावा लागेल. तरच, आपली वने आणि वन्यजीव भविष्यात टिकून रहातील व मानव-वन्यजीव संघर्ष कमी करता येईल, यात शंका नाही.

विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलनांची सुरुवात सुमारे १० वर्षांपूर्वी अकोल्यात झाली होती. निसर्गकट्टाने हा उपक्रम पहिल्यांदा सुरू केला होता. निसर्गकट्टाचे संस्थापक श्री. अमोल सावंत ह्यांच्या पुढाकाराने हा उपक्रम अकोल्यात सातत्याने सुरू आहे.

'महाराष्ट्र पक्षीमित्र'चे कार्यकारी सदस्य असलेले श्री. अमोल सावंत ह्यांच्या पुढाकाराने यावर्षी विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन बुलढाणा व जालना या दोन जिल्ह्यातसुद्धा आयोजित केले गेले. मृण्मयी मल्टीपर्पज सोसायटीच्या माध्यमातून व बुलढाणा वनविभाग; अकोला वन्यजीव विभाग; निसर्गकट्टा, अकोला; 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र,' यांच्या सहकार्याने बुलढाण्यातील पहिले विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन दि. १ फेब्रुवारी २०२६ रोजी संपन्न झाले. जालना येथेही संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक वनीकरण विभाग, वन प्रशिक्षण संस्था जालना तसेच, 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र,' यांच्या संयुक्त विद्यमाने जालना

येथील वन प्रशिक्षण संस्था तथा जिल्हा प्रशासकीय संकुलात प्रथमच विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलन आयोजित करण्यात आले होते अर्ली बर्डस् तर्फे करण्यात आलेली, '१३६ सामान्य पक्ष्यांची माहिती असलेली घडीपात्रिका,' अर्ली बर्डसच्या मान्यतेने 'महाराष्ट्र पक्षिमित्र'तर्फे नव्याने प्रिंट करण्यात आली होती. या घडीपात्रिकेची आपल्या अनेक सभासदांनी मागणी केली होती. त्यामुळे आगाऊ नोंदणी करून ती जास्त प्रतीत छापण्यात आली होती. ती घरपोच पाठविण्यात आली होती. आपल्या अनेक सभासदांनी ती त्यांच्या भागात विविध उपक्रमादरम्यान विद्यार्थ्यांमध्ये वितरीत केल्याचे संदेश, मला अनेकांनी पाठविले. आपण पक्षी जनजागृतीसाठी 'महाराष्ट्र पक्षिमित्र'समवेत पुढाकार

घेतला यासाठी सर्वांचे आभार. ही घडीपात्रिका जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचावी यादृष्टीने पुढील वर्षी ज्याठिकाणी स्थानिक संस्था किंवा आपले सभासद विद्यार्थी पक्षिमित्र संमेलनांचे आयोजन करतील, त्यांना ५० प्रती 'महाराष्ट्र पक्षिमित्र'तर्फे विनामूल्य पाठविण्यात येतील.

नुकताच, 'जागतिक चिमणी दिवस,' देशभरात मोठ्या उत्साहात साजरा झाला. यानिमित्ताने पक्षिसंवर्धन हा विषय सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचविण्यास मोलाची मदत झाली. ह्या दिवस-निमित्ताने ज्यांनी आपापल्या ठिकाणी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले, त्या सर्वांचे अभिनंदन व आभार! मिळून सारे जण । करू द्विजगण रक्षण ॥

फोटोग्राफी स्पर्धेत प्रथम क्रमांक

११वा, एनव्हीरॉनमेण्टल रिसर्च फाउण्डेशन अँड एज्युकेशनल अकॅडमी (ERFEA) पक्षी-महोत्सव दि. २२ फेब्रुवारी ते १ मार्च २०२६, या दरम्यान छत्रपती संभाजीनगर येथे पार पडला. यामध्ये विविध उपक्रम राबविण्यात आले. ज्यामध्ये 'मराठवाड्यातील पक्षी छायाचित्र स्पर्धा,' घेण्यात आली. ह्या स्पर्धेत काढलेल्या जंगली पिंगळा पक्ष्याने, प्रेइंग मॅण्टिस किटकाची शिकार करून खाताना, त्यांच्यातील प्रतिकार करतानाच्या टिपलेल्या फोटोसाठी, श्री. धनंजय गुट्टे ह्यांना मान्यवरांच्या हस्ते प्रथम पारितोषिक मिळाले.

श्रद्धांजली

स्व. डॉ. माधवराव गाडगीळ

आदरणीय 'माधव गाडगीळ'सरांचा अनेकदा सहवास लाभला. पद्मश्री, पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित, सोळा देशातील विद्यापीठात शिकवणारा, 'इंडिअन इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉलॉजी'ची स्थापना आणि उभारणी करणारे, 'सायलेंट व्हॅली'च्या आंदोलनाने पर्यावरणाच्या पहिल्या चळवळीला सुरुवात करणारे आणि 'पश्चिमघाट अहवाल' तयार करण्यासाठी नेमलेल्या समितीचे अध्यक्ष; असे ते एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व होते. कोल्हापूरमध्ये जैवविविधता नोंदवही करण्याची देशातील पहिली कार्यशाळा आयोजित करण्याची जबाबदारी त्यांनी माझ्यावर सोपविली होती; ती यशस्वी झाली. त्यानंतर मालवणची कार्यशाळा तूच आयोजन कर असे सांगून सरांनी खूप मोठा विश्वास माझ्यावर दाखविला. या कार्यशाळेत तयार झालेली नोंदवही, आज जैवविविधता कायद्यांतर्गत, सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांना तयार करणे बंधनकारक केले आहे. पश्चिमघाट अहवाल तयार करण्याच्या त्यांच्या कामात, त्यांच्यासोबत आजरा आणि राधानगरी जंगलात फिरता आले. त्याभागांतील अनेक डोंगे धनगर त्यांच्या ओळखीचे होते आणि तशाच तिथल्या काही महत्त्वाच्या जागासुद्धा सरांना पाठ होत्या. इकॉलॉजीमधील अनेक संकल्पना सरांनी जंगलात शिकविल्या. डॉ. जय सामंत आणि डॉ. मधुकरबाचुळकरसरदेखील त्यांच्यासमोर विद्यार्थ्यांसारखे उभे असायचे. पर्यावरणातील अनेक अवघड संकल्पना मराठीमधून मांडण्यासाठी सर आग्रही असत. विकिपीडिआवर जास्तीतजास्त मराठीमधून लिहा, असा त्यांचा आग्रह असे. माहिती आणि ज्ञान, अधिकाधिक लोकांपर्यंत, सोप्या मराठीत पोहोचवा, असाही त्यांचा आग्रह होता. पारंपरिक ज्ञान आणि त्याचा सहसंबंध यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे, आणि यासाठी स्थानिक लोकांबरोबर गप्पा मारायला ते खूपच उत्सुक असायचे.

पंचगंगा नदीप्रदूषणाच्या अनुषंगाने काम सुरू असल्याचे त्यांना माहित होते. त्यांनी सर्व प्रश्न आणि त्याबाबत सुरू असलेले काम समजून घेतले होते. नदीत, पूर्वी कोणकोणत्या जातीचे मासे

होते आणि आज कोणत्या जाती आहेत, हे शोधण्याचे काम सरांनी, एका राष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासासाठी, मला करायला लावले होते. त्यांच्याबरोबर फिरता फिरता खूप काही शिकता आले. मालवण येथील कार्यशाळेसाठी त्यांच्यासोबत काम करण्याची संधी मिळाली. मालवण येथील कार्यशाळेसाठी मुक्कामी राहिलो होतो तेव्हा सकाळी उठून तिथल्या पाणथळ जागी मी फिरायला गेलो. पक्षीनिरीक्षण करता करता तिथल्या बदलांच्या अभ्यासाची गरज ते सांगत असत.

शिवाजी विद्यापीठातील कार्यशाळेत सर पहिल्यांदा भेटले. प्रा. सामंतसर आणि आम्ही त्यांची वाट पहात होतो. गाडगीळसर बंगळुरूवरून येणार होते. ते फोन करतील तेव्हा त्यांना आणायला गाडी पाठवायची, अशी तयारी होती. सामंतसर अस्वस्थ झाले होते. आम्ही डिपार्टमेंटच्या दरवाज्यात उभे होतो. तेवढ्यात सामंतसर म्हणाले, उदय समोरून येणारे कोण आहेत, बघ! पद्मश्री, पद्मभूषण प्रा. डॉ. माधव गाडगीळसर जीन्सची पॅण्ट, खादीचा कुर्ता, खांद्याला शबनम पिशवी आणि साधे चप्पल घालून चालत चालत येत होते. अतिशय साधी रहाणी, शांतपणे बोलणारे, कमालिचे चौकस आणि 'विद्या विनयने शोभते,' असे हे व्यक्तिमत्व! त्यांचे व्याख्यान आणि चर्चा खूप सुंदर आणि सोप्या पद्धतीने केलेल्या असायच्या; स्पष्ट मराठीमध्ये त्यांनी केलेली मांडणी ही आजही खोल रुतलेली आहे. सर कोल्हापूरमध्ये राहिले होते तेव्हा त्यांच्या सोबत थांबून काय हवे नको पहाण्याची जबाबदारी सामंतसरांनी माझ्यावर सोपविली होती. गेस्ट-हाऊसमध्ये जेवणाऐवजी स्थानिकपद्धतीने केलेले मासे त्यांना खायचे होते. तेव्हा, राजारामपुरीमधील सायबा-हॉटेलच्या आसबेकाकांकडे त्यांना स्कूटरवरून घेऊन गेलो; मासे खाऊन ते खूप झाले आणि काकांशी त्यांची गट्टी जमली.

पुण्यात अनेक कार्यशाळा, आणि सभामध्ये मी सरांसोबत असायचो. त्यांना मिळालेल्या पुरस्कारांनंतर मी आणि अनिल चौगुले, आम्ही दोघांनी, पुण्यात त्यांना कोल्हापुरीफेटा बांधून त्यांचा सत्कार केला. मी बांधलेला फेटा घालून, सर पूर्ण कार्यशाळेत वावरले. त्यांच्याकडून खूप काही शिकता आले.

केरळ, उत्तरांचल येथील पूर-परिस्थितीनंतर त्यांनी मांडणी केली होती त्यासाठी कोल्हापूर जिल्ह्यातील संपूर्ण माहिती त्यांनी माझ्याकडून घेतली होती.

अगदी अलीकडे, पूर आणि डुकरं मारून टाकण्याबाबतीत त्यांच्याशी फोनवरून चर्चा झाली होती. 'सर,' असे म्हणून हाक मारली, तर ते 'अरे! मला माधव म्हण,' असे सांगत.

एक भला मोठा, विद्वान माणूस खूप काही शिकवून गेला. आता, श्रद्धांजली वाहताना, 'पश्चिम घाट वाचविणे,' हेच काम जोमाने करावे लागेल.

श्री. उदय गायकवाड

अकोल्यात ९ वे शालेय पक्षीमित्र संमेलन संपन्न

पक्षी निरीक्षणाचा छंदाची ओळख शालेय जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे श्री. रोहीत चोबे, विभागीय वन अधिकारी, सामाजिक वनीकरण विभाग, अकोला

अकोला : शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पक्षी निरीक्षण या छंदाबद्दल आवड निर्माण करण्यासाठी व त्या माध्यमातून पक्षी आणि पर्यावरण संवर्धनाची दिशा दाखविण्यासाठी निसर्गकट्टा, सामाजिक वनीकरण विभाग, अकोला वन्यजीव विभाग व महाराष्ट्र पक्षीमित्र यांच्या संयुक्त विद्यमाने ९ व्या शालेय पक्षीमित्र संमेलनाचे आयोजन जे. आर.डी. टाटा स्कुल अँड एड्युलॅब, खडकी, बारशिटाकळी रोड, अकोला येथे करण्यात आले होते.

संपुर्ण भारतात फक्त अकोला शहरात घेण्यात येणारे या संमेलनात जे.आर.डी. टाटा एड्युलॅब अँड स्कुल, राजेश्वर कॉन्व्हेंट, ज्युबिली इंग्लिश स्कुल, कुंभारी व सन्मित्र पब्लिक स्कुल चे १८० विद्यार्थी सहभागी झाले होते . या संमेलनात उत्स्फूर्त निबंध स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा, पक्षी कटआऊट स्पर्धा, सादरीकरण व पोस्टर निर्माती स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती.

पक्षी निरीक्षण कसे करावे, शालेय जीवनात पक्षी निरीक्षणाचे काय फायदे आहे, या बाबत बालपक्षी मित्र चि. शौर्य संतोष सुरडकर याने मार्गदर्शन केले. परतवाडा येतील पक्षी अभ्यासक श्री. मनिष ढाकुलकर यांनी निशाचर पक्षी या विषयावर सादरीकरण केले.

संमेलनाच्या बक्षिस समारंभात मंचावर

या संमेलनाचा अध्यक्ष हा उत्स्फूर्त निबंध स्पर्धेत पहिला क्रमांक प्राप्त विद्यार्थी चि. अर्थव संतोष पस्तापुरे , श्री. रोहीत चोबे विभागीय वन अधिकारी, सामाजिक वनीकरण विभाग, अकोला, श्री. प्रकाश अंधारे से.नि. उप शिक्षणाधिकारी, वाशिम मा. श्री. प्रशांत गावंडे अध्यक्ष, विश्वास प्रतिष्ठान, अकोला, श्री. अमोल सावंत, संस्थापक निसर्गकट्टा व कार्यकारणी सदस्य, महाराष्ट्र पक्षीमित्र उपस्थित होते. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन श्री. रोहीत चोबे

म्हणाले की, पक्षी निरीक्षणाचा छंदाची ओळख शालेय जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे, त्यामुळे एकाग्रता व जिज्ञासा वाढीस लागते सोबतच पर्यावरण संवर्धनाचे संस्कार रुजतात.

या संमेलनात कृतज्ञता पुरस्कार मानकरी पक्षीमित्र व पत्रकार श्री. विलास देशमुख व दिपस्तंभ पुरस्कार श्री. नागसेन आकोडे पर्यटक मार्गदर्शक, काटेपूर्णा अभयारण्य, अकोला यांना प्रदान करण्यात आला.

संमेलनात हसत खेळत प्रश्न उत्तरे उपक्रम श्री. आनंद पाचरे व श्री.प्रदिप अवचार यांनी घेतला.

सादरीकरणाचे परिक्षण डॉ. संतोष सुरडकर व श्री. प्रदिप किडीले यांनी केले. कार्यक्रमाचे सुत्र संचालन श्री. गौरव झटाले व श्री. सुरज घोगरे यांनी केले.

संमेलनात आयोजित निबंध स्पर्धेत द्वितीय क्रमांक कु. नंदिनी प्रविण गावंडे राजेश्वर कॉन्व्हेंट, अकोला, तृतीय क्रमांक चि. समर्थ निकाडे जे. आर.डी. टाटा, स्कुल अँड एड्युलॅब, उत्तेजनार्थ, कु. मंजिरी संजय खवले ज्युबिली इंग्लिश हायस्कुल, कुंभारी यांना मिळाले तर पोस्टर स्पर्धेत प्रथम कु. नंदिनी प्रविण गावंडे, द्वितीय कु. चैताली वानखडे, तृतीय सई भाजीपाले, उत्तेजनार्थ आर्या जाधव कट-आऊट स्पर्धेत प्रथम अनन्या काळभेंडे, द्वितीय प्राची शेळके, तृतीय हर्षाली सामुद्रे उत्तेजनार्थ श्रुती अघडते सादरीकरण स्पर्धेत प्रथम, आर्या जाधव, द्वितीय, श्रुती अघडते, तृतीय, इशांत राऊत उत्तेजनार्थ अक्षरा भगत यांना बक्षिसे देण्यात आले.

संमेलन यशस्वी करण्यासाठी जे.आर.डी. टाटा स्कुल अँड एड्युलॅब च्या प्रिन्सिपल प्रतिभा फोकमारे, सन्मित्र पब्लिक स्कुल च्या सौ. अपर्णा यादव, राजेश्वर कॉन्व्हेंट च्या सौ. मिनाक्षी मोरे, ज्युबिली इंग्लिश स्कुल कुंभारी चे श्री. मनिष नाईक , निसर्गकट्टाचे श्री. विजय पवार, श्री . राहुल ओईबे व श्री. मनोज लेखनार यांनी अथक परिश्रम घेतले

श्री. अमोल सावंत

अकोला

कार्यकारी सदस्य, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

घरटी वाचवणे म्हणजे पक्षी वाचवणे

पक्षी संवर्धन म्हटले की अनेकांना मोठी जंगले, अभयारण्ये किंवा दुर्मीळ प्रजाती आठवतात. मात्र प्रत्यक्षात पक्ष्यांच्या अस्तित्वासाठी सर्वात महत्त्वाचा आणि नाजूक टप्पा म्हणजे त्यांचा प्रजनन काळ. याच काळात घरटी सुरक्षित राहिली, तरच पुढची पिढी टिकते. म्हणूनच घरटी वाचवणे म्हणजेच पक्षी वाचवणे होय. बहुतेक पक्षी वर्षातून एकदाच प्रजनन करतात. काही प्रजाती दोन वेळा अंडी घालतात, पण त्यातील पिल्ले जगतीलच याची खात्री नसते. अंडी, पिल्ले आणि घरटे हा पक्ष्यांच्या जीवनातील सर्वात असुरक्षित टप्पा असतो. या टप्प्यावर थोडासा मानवी हस्तक्षेपही संपूर्ण घरटीच नष्ट करू शकतो.

आज पक्ष्यांची घरटी नष्ट होण्यामागे मोठ्या प्रमाणावर मानवी कारणे जबाबदार आहेत. झाडांची तोड, फांद्या छाटणे, झुडपे साफ करणे, बांधकामे, शेतीतील यांत्रिकी कामे आणि रासायनिक फवारणी यामुळे अनेक घरटी नकळत नष्ट होतात. विशेषतः उन्हाळ्यात आणि पावसाळ्याच्या सुरुवातीला केलेली साफसफाई ही पक्ष्यांच्या प्रजनन काळात थेट अडथळा ठरते. अनेकदा चांगल्या हेतूने केलेले हस्तक्षेपही नुकसानकारक ठरतात. घरट्यातील पिल्ले दिसली की काही लोक ती हाताळतात, फोटो काढतात किंवा जवळून पाहण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे पालक पक्षी घाबरून घरटे सोडून देण्याची शक्यता असते. काही वेळा पिल्ले थंडी, उष्णता किंवा भक्षकांमुळे मरतात. पक्षीमित्रांनी हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे की निरीक्षण आणि हस्तक्षेप यामध्ये फार बारीक रेषा असते.

शेती हा पक्ष्यांच्या प्रजननासाठी महत्त्वाचा परिसर असतो. अनेक पक्षी पिकांमध्ये, झुडपांमध्ये किंवा शेताच्या कडेला घरटी बांधतात. मात्र कापणी, फवारणी किंवा जमीन सपाट करताना ही घरटी नष्ट होतात. शेतकऱ्यांना याची जाणीव करून दिली, तर अनेक घरटी वाचू शकतात. काही दिवस फवारणी टाळणे किंवा घरट्याभोवतीचा छोटा भाग न छेडणे हे छोटे उपाय मोठा परिणाम घडवू शकतात.

शहरी भागातही घरटी वाचवण्याची गरज तितकीच आहे. चिमणी, बुलबुल, साळुंकी, मुनिया तसेच लाफिंग डव्ह यांसारखे पक्षी घरांच्या छपांवर, बाल्कनीत किंवा इमारतींच्या कप्प्यांत घरटी करतात. नूतनीकरण, रंगकाम किंवा साफसफाई करताना ही घरटी अनेकदा काढून टाकली जातात. त्याच वेळी ग्रामीण भागात सुगरण किंवा लॅपविंगसारखे पक्षी झाडांवर, झुडपांमध्ये किंवा थेट जमिनीवर घरटी बांधतात, जी शेतीकाम, साफसफाई किंवा मानवी हालचालींमुळे सहज नष्ट होतात. जर थोडी प्रतीक्षा आणि जागरूकता ठेवली, तर काही आठवड्यांतच

आकाश चव्हाण

पक्षी संशोधक, प्राणिशास्त्र विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर.

पिल्ले उडून जातात. थोडा संयम अनेक पक्ष्यांचे जीवन वाचवू शकतो.

पक्षीमित्र म्हणून आपली भूमिका केवळ निरीक्षकाची नसून जबाबदार नागरिकाची आहे. घरटे दिसले तर त्याची माहिती नोंदवणे, लोकांना सावध करणे, आणि आवश्यक तेव्हा स्थानिकांना समजावून सांगणे हे महत्त्वाचे काम आहे. सोशल मीडियावर घरट्यांचे स्थान जाहीर करणे टाळले पाहिजे, कारण यामुळे अनावश्यक गर्दी वाढते आणि घरटे धोक्यात येते.

घरटी वाचवणे म्हणजे केवळ एका पक्ष्याचे जीवन वाचवणे नाही. ती संपूर्ण परिसंस्था टिकवण्याची प्रक्रिया आहे. पक्षी कीटक नियंत्रणात मदत करतात, परागीभवनात सहभागी होतात आणि पर्यावरणाचा समतोल राखतात. पिल्लांची संख्या कमी झाली, तर त्याचे परिणाम पुढील वर्षात स्पष्टपणे दिसतात. मोठ्या संवर्धन प्रकल्पांपेक्षा घरटी वाचवण्यासारखे छोटे, स्थानिक प्रयत्न अधिक प्रभावी ठरू शकतात. प्रत्येक पक्षीमित्राने आपल्या परिसरात इतके तरी नक्की करावे की प्रजनन काळात घरटी सुरक्षित राहतील. कारण पक्ष्यांचे भविष्य मोठ्या घोषणांवर नाही, तर अशा छोट्या जबाबदार कृतींवर अवलंबून आहे.

घरटी वाचवली, तरच पक्षी टिकतील. आणि पक्षी टिकले, तरच निसर्गाचा समतोल टिकेल. म्हणूनच घरटी वाचवणे म्हणजे पक्षी वाचवणे, हे केवळ वाक्य नसून संवर्धनाची मूलभूत गरज आहे.

रत्नागिरी येथे पार पडलेल्या बर्ड कॉन्फरन्स २०२६ च्या निमित्ताने

रत्नागिरी शहरात प्रथमच वनविभाग व तेथील स्थानिक स्वयंसेवी संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'बर्ड कॉन्फरन्स २०२६' चे आयोजन २२ व २३ फेब्रुवारी २०२६ ला करण्यात आले होते. या परिषदेमध्ये संपूर्ण महाराष्ट्रातून जवळपास ६० पक्षीमित्र ,पक्षी अभ्यासक, पक्षी तज्ञ उपस्थित होते. या परिषदेच्या उद्घाटन सोहळ्याला मा. श्री. सुनील लिमये माजी प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) महाराष्ट्र राज्य,श्री. जितेंद्र रामगावकर मुख्य वनसंरक्षक, संजय गांधी नॅशनल पार्क, श्री. जी गुरुप्रसाद मुख्यवनसंरक्षक कोल्हापूर वनविभाग, श्री. तुषार चव्हाण क्षेत्र संचालक सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प, महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे माजी अध्यक्ष श्री. भाऊ काटदरे, महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे कार्यवाह प्रा. डॉ. गजानन वाघ , महाराष्ट्र पक्षीमित्र चे कार्यकारणी सदस्य श्री. अविनाश कुबल आणि आयोजक गिरजा देसाई विभागीय वनअधिकारी, प्रियंका लागड सहाय्यक वनसंरक्षक चिपळूण वनविभाग उपस्थित होते.या पक्षी परिषदेचा मुख्य उद्देश होता तो रत्नागिरी जिल्ह्यातील संपन्न पक्षी जैवविविधता यावर चर्चा करणे आणि याबद्दल महाराष्ट्रातून आलेल्या पक्षीमित्रांना माहिती देणे,तसेच संपन्न पक्षी जैवविविधतेचा जिल्ह्यातील पर्यटनाला कसा फायदा होईल आणि रत्नागिरी जिल्ह्याचा 'भारतीय महाधनेश' या पक्षाला जिल्ह्याचा मानचिन्ह पक्षी म्हणून घोषित करणे आणि जिल्ह्यातील 'देवराई परिसर' बद्दलचे महत्त्व पक्ष्यांच्या दृष्टीने अधोरेखित करणे असा होता. या परिषदेमध्ये प्रतीक मोरे यांनी भारतीय महाधनेश पक्षांवरील त्यांचे संशोधन व संवर्धन यावर सादरीकरण केले, तसेच विराज अटले रत्नागिरी जिल्ह्यातील इतर पक्षी जैवविविधता व समुद्रकिनारी आढळणाऱ्या पक्षी प्रजाती यावर सुद्धा सादरीकरण करण्यात आले. याच परिषदेचा एक भाग म्हणून दुसऱ्या दिवशी तेथील प्रसिद्ध 'काजरघाटी महालक्ष्मी मंदिर देवराई' परिसराला पक्षी निरीक्षणाच्या निमित्ताने भेट देण्यात आली आणि तेथील स्थानिक पक्षी प्रजाती उदा.मलबार प्राईड हॉर्नबिल,राखी धनेश व ब्राऊन हेडेड इत्यादी पक्ष्यांच्या नोंदी करण्यात आल्या व पक्ष्यांच्या दृष्टीने 'देवराईचे' महत्त्व समजून घेता आले.रत्नागिरी

प्रा. डॉ. गजानन वाघ
कार्यवाहक, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

जिल्ह्यामध्ये या अगोदर चिपळूण येथे १९९२ ला महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनाचे आयोजन श्री. भाऊ काटदरे आणि त्यांच्या संस्थेच्या पुढाकारातून करण्यात आले होते आणि संपूर्ण महाराष्ट्रातून अनेक पक्षीमित्रांनी त्या कोकणातील पहिल्या संमेलनाला हजेरी सुद्धा लावलेली होती परंतु रत्नागिरी येथे पार पडलेल्या बर्ड ' कॉन्फरन्स २०२६' चे हे आयोजन वन विभागाच्या पुढाकारातून करण्यात आलेले आणि विशेष म्हणजे जिल्ह्यातील पक्षी जैवविविधता, देवराई व धनेश पक्षी प्रजातींचे संवर्धन या मध्यवर्ती संकल्पनेला धरून या बर्ड कॉन्फरन्सचे यशस्वी आयोजन केले हे उल्लेखनीय.या यशस्वी आयोजना करिता मा.गिरजा देसाई, मा.प्रियंका लागड , श्री प्रकाश सुतार, वन विभागातील इतर अधिकारी, स्थानिक प्रशासन तसेच श्री प्रतीक मोरे, विराज अटले व इतर स्थानिक पक्षीमित्र यांचे खूप खूप अभिनंदन.पुढील वर्षी सुद्धा महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटना व स्थानिक स्वयंसेवी संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने भव्य अशा बर्ड कॉन्फरन्सचे आयोजन करण्यात येईल असा मानस रत्नागिरी वन विभागाने समारोपिय समारंभात व्यक्त केला त्याकरिता रत्नागिरी वनविभागाचे खूप खूप अभिनंदन व पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा धन्यवाद.

माझा पक्षी छायाचित्रणाचा प्रवास

डॉ. तुषार अंबाडकर

पक्षी छायाचित्रकार, अमरावती.

निसर्ग आणि पक्षी यांच्याबद्दलचे आकर्षण माझ्या आयुष्याचे खूप आधीपासून होते. पहाटेची शांत वेळ, धुक्याने भरलेले तलाव, झाडांवरून येणारे पक्ष्यांचे आवाज - हे सगळे मला नेहमीच वेगळे वाटायचे. सुरुवातीला माझ्याकडे कोणताही मोठा कॅमेरा नव्हता. एक साधा पॉईंट शूट कॅमेरा होता. त्याच कॅमेऱ्याने मी पक्ष्यांचे फोटो काढायला सुरुवात केली. त्या वेळी तांत्रिक ज्ञान कमी होते, पण निसर्गाविषयीची ओढ आणि शिकण्याची इच्छा प्रचंड होती.

पक्षी छायाचित्रणात सर्वात मोठा धडा मला शिकायला मिळाला तो म्हणजे संयम अनेक वेळा सकाळी खूप लवकर उठून तलावाजवळ किंवा जंगलात तासनतास थांबावे लागायचे. कधी पक्षी दिसायचे, कधी नाही. कधी प्रकाश योग्य नसायचा, तर कधी पक्षी अचानक उडून जायचा. पण प्रत्येक दिवस काहीतरी नवीन शिकवून जायचा.

हळूहळू माझा अनुभव वाढत गेला आणि मी चांगल्या कॅमेऱ्याकडे वळलो. तांत्रिक गोष्टी जसे की शटर स्पीड, फोकस, बर्ड बिहेवियर यांचा अभ्यास करू लागलो. पक्षी कधी उडतात, कधी अन्न शोधतात, कधी पंख पसरवतात - हे निरीक्षण करणे हेच खरे शिक्षण ठरले.

थंडगार हिवाळ्यातील सकाळ, धुक्यात उभे राहून तासनतास वाट पाहणे, शांतपणे लाकडासारखा हालचाल न करता बसून योग्य क्षणाची वाट पाहणे - हे सगळे या प्रवासाचा महत्त्वाचा भाग बनले. अनेक वेळा एखादा क्षण डोळ्यांच्या पापणीइतक्या वेळात घडतो आणि तो कॅमेऱ्यात कैद झाला तरच तो खास ठरतो.

पक्षी व वन्यजीव छायाचित्रण ही केवळ छंदाची गोष्ट नाही; ती निसर्गाशी जोडणारी एक साधना आहे. प्रत्येक नवोदित छायाचित्रकाराने सर्वप्रथम हे समजून घ्यायला हवे की उत्तम छायाचित्र कॅमेऱ्यामुळे नव्हे, तर छायाचित्रकाराच्या दृष्टी, संयम आणि निरीक्षणक्षमतेमुळे तयार होते.

पण प्रत्येक अपयशाने मला एक गोष्ट शिकवली - निसर्गातील क्षण क्षणभंगुर असतात, आणि त्यांना टिपण्यासाठी छायाचित्रकाराला प्रचंड संयम ठेवावा लागतो.

वूड सँडपायपरचा अविस्मरणीय क्षण

माझ्या छायाचित्रणातील एक अत्यंत विशेष क्षण म्हणजे वूड सँडपायपर या पक्ष्यांच्या टेरिटोरियल फाइटचा फोटो.

या छायाचित्रात दोन पक्षी पाण्यावर एकमेकांसमोर उभे असून ते हल्ला करण्यासाठी तयार असून त्यांच सोबत त्यांचे क्रिस्टल क्लिअर प्रतिबिंब पाण्यात दिसते.

हा फोटो एका दिवसात मिळालेला नाही. हा क्षण टिपण्यासाठी मला सुमारे ३-४ वर्षे सातत्याने त्या ठिकाणी हिवाळ्याच्या प्रत्येक मोसमात भेट द्यावी लागली. हिवाळ्यात स्थलांतरित पक्षी येतात, आणि त्या काळात त्यांचे वर्तन निरीक्षण करत राहिलो. अनेक सकाळी धुक्यात, थंडीत आणि तासनतास प्रतीक्षा करत होतो.

एक दिवस अचानक दोन वूड सँडपायपर आपापल्या क्षेत्रासाठी भांडू लागले. त्या क्षणी प्रकाश योग्य होता आणि पाणी पूर्णपणे शांत होते. मी तत्काळ कॅमेरा तयार ठेवून तो क्षण टिपला.

१/१६०० सेकंद शटर स्पीडमुळे पक्ष्यांची जलद हालचाल स्पष्टपणे थांबवता आली, तर कमी ISO मुळे फोटोमध्ये अत्यंत स्वच्छ तपशील आणि नैसर्गिक रंग मिळाले. हा फोटो माझ्यासाठी केवळ एक छायाचित्र नाही; तो वर्षानुवर्षांच्या संयमाचा आणि सातत्याचा परिणाम आहे.

जगप्रसिद्ध नॅशनल जिओग्राफीच्या कॅप्चर इन मोशन या स्पर्धेत भाग घेणे हे स्वतःमध्येच मोठे आव्हान होते. या स्पर्धेत जगभरातील हजारो उत्कृष्ट छायाचित्रकार सहभागी होतात. प्रत्येक फोटो केवळ सुंदर असणे पुरेसे नसते; त्यामागे कथा, क्षणाची अद्वितीयता आणि तांत्रिक परिपूर्णता असणे आवश्यक असते.

या स्पर्धेत एक च फोटो पाठवता येत होता आणि तो पाठवताना माझ्या मनात एकच विचार होता -

निसर्गातील खरा, प्रामाणिक क्षण जगासमोर मांडायचा. ही छायाचित्रण स्पर्धा अत्यंत कठीण आणि प्रतिष्ठेची

मानली जाते. या स्पर्धेचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे फक्त एका छायाचित्राच्या आधारे छायाचित्रकाराचे कौशल्य मोजले जाते. त्यामुळे त्या एका फोटोमध्ये क्षणाची नाट्यमयता, तांत्रिक अचूकता, प्रकाश, रचना आणि एक प्रभावी कथा या सर्व गोष्टी असणे आवश्यक असते. या स्पर्धेत जगभरातील अनुभवी आणि प्रतिभावान छायाचित्रकार सहभागी होतात. हजारो उत्कृष्ट छायाचित्रांमधून केवळ काही निवडक छायाचित्रे अंतिम फेरीपर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे येथे केवळ सुंदर फोटो पुरेसा नसतो; त्या फोटोमध्ये दुमिळ क्षण, नैसर्गिक हालचाल आणि छायाचित्रकाराची दृष्टी स्पष्टपणे दिसली पाहिजे.

कॅप्चर इन मोशन संकल्पनेत हालचाल हा मुख्य घटक असतो. म्हणजेच पक्ष्यांचे उड्डाण, वन्यजीवांची धाव, किंवा निसर्गातील एखादा क्षणभंगुर गतिमान प्रसंग – असे क्षण अचूक वेळी आणि योग्य तांत्रिक सेटिंग्स सह टिपणे हे अत्यंत आव्हानात्मक असते.

जेव्हा त्या स्पर्धेत मला विजेता म्हणून निवडले गेले, तेव्हा तो क्षण माझ्यासाठी अत्यंत भावनिक आणि अभिमानाचा होता. कारण त्या एका सन्मानामागे वर्षानुवर्षांची मेहनत, असंख्य सकाळ, आणि निसर्गाबद्दलची अपार ओढ दडलेली होती.

माझी छायाचित्रणाबद्दलची दृष्टी

आजच्या काळात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल संपादनामुळे अनेक गोष्टी शक्य झाल्या आहेत, पण निसर्गातील खरा क्षण टिपण्याची किंमत कधीच कमी होत नाही.

नवोदित छायाचित्रकारांसाठी संदेश

१. संयम ठेवा – उत्तम फोटो लगेच मिळत नाही.
२. निरीक्षण करा – पक्ष्यांचे वर्तन समजून घ्या.
३. निसर्गाचा आदर करा – पक्ष्यांना कधीही त्रास होणार नाही याची काळजी घ्या.
४. सातत्य ठेवा – प्रत्येक दिवस काहीतरी नवीन शिकवतो.
५. लक्षात ठेवा – छायाचित्र हे फक्त एका सेकंदात घेतले जाते, पण त्या एका सेकंदासाठी कधी कधी अनेक वर्षांची प्रतीक्षा करावी लागते. आणि कदाचित त्या प्रतीक्षेतच छायाचित्रणाचे खरे सौंदर्य दडलेले असते.

जालना जिल्ह्यात पहिले विद्यार्थी पक्षीमित्र संपन्न

जालना येथील वन प्रशिक्षण संस्था तथा जिल्हा प्रशासकीय संकुलात प्रथमच विद्यार्थी पक्षीमित्र संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक वनीकरण विभाग, वन प्रशिक्षण संस्था जालना तसेच, 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र,' यांच्या संयुक्त विद्यमाने हे संमेलन झाले.

जैवविविधतेचे संतुलन राखण्यात पक्षी व वन्यप्राण्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यामुळे पर्यावरण संवर्धनासाठी त्यांचे संरक्षण करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. पक्ष्यांचे अधिवास जपणे, झाडे लावणे आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारणे यांसाठी विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घ्यावा, असे आवाहन संमेलनाच्या उद्घाटनप्रसंगी जिल्हाधिकारी श्रीम. आशिमा मित्तल ह्यांनी केले.

व्यासपीठावर जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी पी. एम. मिन्ना, विभागीय वन अधिकारी सुरेश वडदे, सामाजिक वनीकरण विभागाचे सहायक वनसंरक्षक अजित पुकळे, वन प्रशिक्षण संस्थेचे उपसंचालक अजय जाधव, 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र'चे कार्यकारी सदस्य तथा निसर्ग कट्टा संस्थेचे संस्थापक अमोल सावंत, जिल्हा समन्वयक ज्ञानेश्वर गिराम, मयूर

साबळे आणि सुभाष पारे यांची उपस्थिती होती.

कार्यक्रमाची सुरुवात वृक्षपूजन व पक्षितज्ज्ञ डॉ. सालिम अली व श्री. मारुती चितमपल्ली यांच्या प्रतिमापूजनाने करण्यात आली. त्यानंतर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र राज्य पुणे ह्यांनी व्हिडिओ संदेशाद्वारे या कार्यक्रमास शुभेच्छापर संदेश देऊन पर्यावरण संरक्षण ही आपली संवैधानिक जबाबदारी असल्याचे सांगितले.

स्लाइड शोद्वारे मार्गदर्शन- राज्य पक्षीमित्र राज्य कार्यकारीणी सदस्य तथा निसर्ग कट्टा संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष अमोल सावंत ह्यांनी, 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र,' या संस्थेच्या कार्याची माहिती दिली. 'माझे पक्षी-अभयारण्य,' या विषयावर त्यांनी स्लाइड-शोद्वारे सादरीकरण केले. प्रसिद्ध पक्षिनिरीक्षक तथा 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र'चे जिल्हा समन्वयक ज्ञानेश्वर गिराम ह्यांनी, 'जालना जिल्ह्यातील पक्षिवैभव,' यावर आधारित छायाचित्रांचे प्रदर्शन दाखवून, त्यावर स्लाइड-शो सादर केला.

या संमेलनात जालना जिल्ह्यातील १६ शाळांमधील १६० विद्यार्थी व शिक्षक उपस्थित होते.

३ जिल्ह्यात ऑनलाईन चिमणी गणना

जागतिक चिमणी दिवसानिमित्त अकोल्यात निसर्गकट्टा, महाराष्ट्र पक्षीमित्र व सामाजिक वनीकरण विभाग अकोला, जालना येथे सामाजिक वनीकरण विभाग, जालना व महाराष्ट्र पक्षीमित्र तसेच नांदेड येथे सामाजिक वनीकरण विभाग, जालना व महाराष्ट्र पक्षीमित्र यांच्या संयुक्त विद्यमाने जिल्ह्यात श्री. अमोल सावंत, कार्यकारी सदस्य, महाराष्ट्र पक्षीमित्र. यांच्या संकल्पनेतून ऑनलाईन चिमणी गणना आयोजित केली होती. या गणनेत शेकडो लोकांनी सहभाग नोंदवला होता.

आपल्या चिऊताईच्या संरक्षणासाठी फक्त २ मिनीट वेळ द्या...

सामाजिक वनीकरण विभाग, नांदेड व महाराष्ट्र पक्षीमित्र

जागतिक चिमणी दिवस निमित्त नांदेड जिल्ह्याची ऑनलाईन चिमणी गणना

<https://forms.gle/3g0t8CHCpvrN5w9>

QR कोड स्कॅन करा व आपल्या परिसरातील चिमण्यांची माहिती नोंदवून चिमणी संवर्धन मोहिमेस सहकार्य करा...

I SPARROW

विभागीय वन अधिकारी, सामाजिक वनीकरण विभाग, नांदेड

आपल्या चिऊताईच्या संरक्षणासाठी फक्त २ मिनीट वेळ द्या...

सामाजिक वनीकरण विभाग, अकोला व महाराष्ट्र पक्षीमित्र

जागतिक चिमणी दिवस निमित्त अकोला जिल्ह्याची ऑनलाईन चिमणी गणना

<https://forms.gle/t53tEkkHP4SgzZ56>

QR कोड स्कॅन करा व आपल्या परिसरातील चिमण्यांची माहिती नोंदवून चिमणी संवर्धन मोहिमेस सहकार्य करा...

I SPARROW

सामाजिक वनीकरण विभाग, जालना व महाराष्ट्र पक्षीमित्र

जागतिक चिमणी दिवस निमित्त जालना जिल्ह्याची ऑनलाईन चिमणी गणना

<https://forms.gle/ZNWcyT9tsDWdMns8>

आपल्या परिसरातील चिमण्यांची माहिती नोंदवून चिमणी संवर्धन मोहिमेस सहकार्य करा...

अपत्या चिऊताईच्या संरक्षणासाठी ऑनलाईन चिमणी गणना करा. चिमणी संवर्धन मोहिमेस सहकार्य करा.

डॉ. अजित सत्यंजय पुकळे

I SPARROW

पक्षी अभ्यासाची जन्मभूमी

‘ कर्नल विल्यम विल्लबी व्हर्नर (Col. William Willoughby Verner),’ हे एक सैनिक होते. त्याबरोबरच, ते एक उत्तम शिकारी, निसर्ग अभ्यासक आणि पक्षिनिरीक्षकही होते. त्यांचा जन्म १८५२मध्ये एडिंबरा येथे झाला होता. बावीस वर्षांचे असताना ते रायफल-ब्रिगेडमध्ये दाखल झाले. १८८४-८५च्या नाईल लढाईत, तसेच १८९९च्या बोअर युद्धातही त्यांनी भाग घेतला होता. बोअर युद्धादरम्यान ते घोड्यावरून पडले; त्यात त्यांचा एक पाय अधू झाला. ते ५२ वर्षांचे असतांना सैनिकी पेशातून निवृत्त झाले. पण, ते शांत बसणाऱ्यांपैकी नव्हते. त्यांनी निसर्गअभ्यास आणि पक्षिनिरीक्षणासाठी वेगवेगळे देश पालथे घालायला सुरुवात केली.

पुढे ते स्पेनमध्ये स्थायिक झाले. अशाच एका पक्षिअभ्यासाच्या मोहिमेदरम्यान १९०१ साली ते स्पेनच्या ईशान्य भागात फिरत असताना त्यांच्या स्पॅनिश गाईडने एका टेकडीकडे बोट दाखवून त्या टेकडीवरील एका लहान गुहेत इतिहासपूर्व-कालीन मानवांनी काढलेल्या भिंतीचित्रांबद्दल सांगितले. या गुहेला स्थानिक लोक ‘एल टाहो दी ला फिगुरास, (El Tajo de la Figuras),’ असे म्हणत असत. पण, व्हर्नरने त्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. गाईडने त्यांना ही चित्रे लांडगे, हरिणांचे नर आणि जंगली शेळ्यांची असल्याचे सांगितले. व्हर्नरला त्या लहानशा टेकडीवर जमिनीपासून अगदी काही मीटरवर एक लहान उघडी गुहा दिसत होती. त्या लहानशा उघड्या गुहेत इतिहासपूर्व-कालीन मानवांनी काढलेली चित्रे कशी आणि किती टिकून राहिली असावीत, यावर त्यांचा विश्वास बसला नाही. त्या गुहेला भेट देण्याचे त्यावेळेस मात्र त्यांनी टाळले.

१९१० साली असेच पक्षिनिरीक्षणासाठी फिरताना व्हर्नर आणि त्यांच्यासोबत असलेल्या स्पॅनिश पक्षिनिरीक्षकाला अश्याच अजून एका गुहेबद्दल कळले. ‘कुइवा दी ला पिलेटा’ (Cueva de la Pileta),’ म्हणजे पाण्याजवळ असलेली गुहा! या गुहेला त्यांनी व त्यांच्या सोबतच्या पक्षिनिरीक्षकाने भेट दिली. आपल्या अधू पायाची पर्वा न करता, व्हर्नर त्या गुहेत वर चढले. गुहेत चूनखडीच्या भिंतीवर सांकेतिक चिन्हातील लेख, तसेच काही सुंदर प्राण्यांची चित्रे काढलेली पाहून ते आश्चर्यचकित झाले. ह्या

राजकमल जोब

जेष्ठ पक्षी निरीक्षक, भंडारा.

त्यांच्या संशोधनाबद्दलचा लेख ‘सॅटर्डे रिव्ह्यू’ या इंग्रजी साप्ताहिकात १९११ साली छापून आला. ‘पोप ऑफ प्री-हिस्ट्री,’ हा लेख, गुहेमध्ये सापडणाऱ्या भिंतीचित्रांचे तज्ज्ञ, अँबे हेनरी ब्रुईल ह्यांच्या वाचनात आला. त्यांनी व्हर्नर ह्यांना १७ नोव्हेंबर १९११ रोजी पत्र लिहून त्यापुढच्या वर्षी, ‘पिलेटा गुहे’ला, सोबत भेट देण्याचे सुचविले. त्यानुसार त्या दोघांनी पिलेटा गुहेला भेट दिली. त्यावेळी व्हर्नर ह्यांनी ब्रुईल यांना ‘एल टाहो (El Tajo),’ या ठिकाणीही अशीच गुहा असल्याचे सांगितले आणि त्यांनी या गुहेला तोपर्यंत भेट दिली नसल्याचेही सांगितले.

जमिनीपासून अगदी एक-दोन मीटर अंतरावर असलेल्या अशा उघड्या गुहेत इतिहासपूर्व-कालीन मानवांनी काढलेली चित्रे किती प्रमाणात जतन केली गेली असतील, याच्यावर ब्रुईल ह्यांचाही विश्वास बसला नाही. ते फ्रान्सला परत गेले. पण, व्हर्नर ह्यांची उत्सुकता काही त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. शेवटी त्यांनी १९१३ सालाच्या शरद ऋतूत या ‘एल टाहो,’ नावाच्या गुहेला त्यांनी भेट दिली. त्यापूर्वीच, ब्रुईल ह्यांनी एका छायाचित्रकाराला या गुहेची चित्रे काढायला पाठविले होते. या प्रत्यक्ष भेटीनंतर व्हर्नर यांनी त्याचे सविस्तर वर्णन ‘कंट्री लाइफ’ या मासिकात लिहीले. यानंतर व्हर्नर आणि ब्रुईल यांनी मिळून या ‘एल टाहो’ गुहेला भेट दिली. ब्रुईल ह्यांनी ही चित्रे इतिहासपूर्व-कालीन मानवांनीच काढली असल्याचे सांगितले.

व्हर्नर ह्यांनी या गुहेचे वर्णन करतांना लिहीले आहे की ‘फक्त चार मीटर रुंद आणि दोन मीटर खोल असलेल्या त्या गुहेत त्यांना उभेही रहाता येत नव्हते. त्या गुहेच्या भिंती त्यांच्या डोळ्यांपासून फक्त काही सेंटीमीटर अंतरावर होत्या. गुहेच्या निसरड्या दगडावर बसून ते त्यांच्यासमोरील भिंतीवरील असंख्य पक्ष्यांच्या, माणसांच्या, हरिणांच्या प्रतिमा पहात होते. गेरू आणि रक्ताच्या लाल रंगाने रंगविलेल्या पक्षांच्या प्रतिमा जिवंत वाटत होत्या. गुहेची संपूर्ण भिंत पक्ष्यांच्या चित्रांनी भरलेली होती. त्यात

फ्लेमिंगो, हेरॉन, रॅक्टर, ऑव्होसेट आणि इतर अनेक पक्षी रअत्यंत सुबकपणे काढलेले होते. विशेष म्हणजे, पक्षी ओळखता येत होते. गुहेतील भिक्तीचित्रांचा अभ्यास करणाऱ्यांच्या मते ही चित्रे सुमारे ८००० वर्षापूर्वी काढलेली असावीत.

स्थानिक लोकांनी या गुहेतील चित्रे पाहण्यासाठी अनेक चित्रांना पाण्याने भिजविलेल्या कपड्याच्या तुकड्यांनी पुसले होते. त्यामुळे, अनेक चित्रे पुसट झाली होती व काही तर पूर्णपणे मिटली होती. तरीही, या गुहेत ओळखता येतील अशी पक्ष्यांची एकूण २०८ चित्रे आहेत. त्यातील १५० चित्रे स्पष्टपणे ओळखता येतात. यात १६ विविध प्रजातींचे पक्षी आहेत.

आदीमानव, गुहेतील भिक्तीवर अशी चित्रे का काढत असावा याबद्दल अभ्यासकांमध्ये एकमत नाही. काहींच्या मते ही चित्रे फक्त कलेसाठी कला, म्हणून काढली असावीत. तर, काहींच्या मते आपण जे पहातो ते इतरांना दाखविण्यासाठी ही काढलेली असावीत. या गुहेतील बहुतांश चित्रे ही 'ग्रेट बस्टर्ड' (नर) पक्ष्याची आहेत. याशिवाय, 'पर्पल गलिनौल,' जांभळी पाणकोंबडी, यांचीही चित्रे आहेत. यावरून जे पक्षी खाण्यासाठी योग्य आहेत त्यांची ओळख करून देण्यासाठी ही चित्रे आदिमानवांनी काढली असावीत. या गुहेत काढलेल्या चित्रात ग्रेट

बस्टर्ड नर पक्षी, हा त्याच्या डोक्याची रचना, शरीराची ठेवण तसेच, त्याच्या पायांवरून भिक्तीचित्रांमध्ये सहज ओळखता येतो. ग्रेट बस्टर्ड नराचे वजन जवळजवळ १२ ते १३ किलो असते. तर, मादीचे वजन फक्त ४ ते ५ किलो असते. म्हणजेच, खाण्यासाठी योग्य अशा पक्ष्यांची ओळख इतरांना करून देण्यासाठीच ही चित्रे काढली असावीत.

व्हर्नर यांनी आपल्या लेखात असे वर्णन केले आहे की, त्यांना त्या गुहेत बसल्यावर असे वाटू लागले होते की त्यांच्यासमोर 'पॅटर्सनचे बर्ड फिल्ड गाईड,' उघडलेले आहे आणि ते त्यातील चित्रे पहात आहेत.' ते पुढे असे लिहितात की, इतिहासपूर्व-कालीन मानव हा शिकारी होता. त्यामुळे, त्याला खाण्यासाठी योग्य पक्षी कोणते, हे पहाणे आवश्यक वाटत असावे. इतरांना, एक पक्षी दुसऱ्यापासून वेगळा ओळखता येण्यासाठीच कदाचित या गुहेतील चित्रे काढलेली असावीत.

अश्याच गरजेतून पक्षिअभ्यासाची व ते ओळखता यावेत म्हणून फिल्ड गाईड छापण्याची गरज निर्माण झाली असावी.

पक्षीनिरीक्षण छंद: अभ्यासाचा शत्रू नव्हे, तर शोधक वृत्तीला चालना देणारा छंद !

२८ फेब्रुवारी हा 'राष्ट्रीय विज्ञान दिन' आहे.

त्यानिमीत्ताने पक्षीनिरीक्षण हा छंद विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात अडथळा नसून, तो शोधक वृत्ती, वैज्ञानिक दृष्टी कशी विकसित करतो आणि संशोधनाला कशी चालना देतो, हे मी या लेखातून मांडले आहे.

हिवाळ्याच्या संध्याकाळी, सूर्यास्ताच्या साधारण एक तास आधी जळगाव शहरातील जिल्हा परिषद समोरील पुलावर आपण गेलात, तर आपल्याला एक अद्भुत नजारा पाहायला मिळेल.

शास्त्री टॉवर आणि डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी उद्यान परिसरातील आकाशात हजारो गुलाबी मैना (Rosy Starling) एकत्र जमलेले असतात. उद्यानात रात्रीच्या विश्रांतीसाठी जाण्यापूर्वी हे पक्षी आकाशात एक मनमोहक नृत्य सादर करतात; या नृत्याला शास्त्रीय भाषेत 'ममुरेशन' (Murmuration) असे म्हटले जाते. हे पक्षी वाऱ्याच्या लहरींप्रमाणे वेगाने फिरत असतात आणि क्षणाक्षणाला आपले आकार बदलून निसर्गाचा एक आगळावेगळा आविष्कार सादर करतात.

निसर्गाचा हा विलोभनीय आविष्कार दाखवण्यासाठी जेव्हा मी काही पालकांना फोन करून त्यांच्या पाल्यांना सोबत घेऊन येण्यास सांगितले, तेव्हा त्यांच्याकडून खूपच मजेशीर आणि विचार करायला लावणाऱ्या प्रतिक्रिया ऐकायला मिळाल्या!

पालकांशी बोलताना एकच सूर ऐकायला मिळाला 'अहो गाडगीळ सर, मुलाला अभ्यासातून वेळ मिळाला तर तो बघायला येईल ना? अहो, तुमच्या या पक्षीनिरीक्षण छंदाने काही पोट भरणार आहे का? आणि याचा मुलाच्या मार्कांशी काही संबंध आहे का?' 'आज मला याच प्रश्नाचे उत्तर विज्ञान संशोधनातील विविध उदाहरणे देऊन द्यायचे आहे.

पक्षीनिरीक्षण करणे ही केवळ करमणूक नसून, हा छंद म्हणजे एक 'जिवंत प्रयोगशाळा' आहे.

आकाशात उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या थव्यांकडे पाहताना मुले नेमके काय शिकू शकतात, हे आपण वैज्ञानिक संशोधनातून पाहणार आहोत. यामुळे 'छंद बाळगणे हे रिकामटेकड्या लोकांचे काम आहे' ही धारणा कशी चुकीची आहे, हे पुढील उदाहरणांवरून आपल्या लक्षात येईल.

श्री. राजेंद्र गाडगीळ

जेष्ठ पक्षीनिरीक्षक, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

१. निसर्गातील जिवंत 'अल्गोरिदम':

जेव्हा एखादा विद्यार्थी आकाशात हजारो स्टार्लिंग पक्ष्यांना एकाच वेळी, एका लयीत उडताना पाहतो, तेव्हा त्याच्या मनात कुतूहल निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. हजारो गुलाबी मैना ताशी ४५ किमी वेगाने उडत असताना अचानक दिशा बदलतात. विशेष म्हणजे, इतक्या वेगात असूनही ते एकमेकांवर न आदळता अत्यंत शिस्तीत आपली दिशा बदलतात. हे पाहून मनात प्रश्न येतो की, हे कसे शक्य आहे? हा प्रश्न आपल्याला जीवशास्त्र आणि गणिताच्या जवळ नेतो.

शास्त्रज्ञांना संशोधनात असे आढळले की, हे पक्षी कोणत्याही एका 'नेत्याशिवाय' उडत असतात. प्रत्येक पक्षी फक्त त्याच्या आसपासच्या ६ ते ७ पक्ष्यांच्या हालचालींचे अनुसरण करतो. हा एक 'कॉम्प्लेक्स सिस्टीम' (Complex System) चा अभ्यास असून तो गणितातील 'अल्गोरिदम' समजून घेण्यास मदत करतो.

निसर्ग हा जगातील पहिला आणि सर्वश्रेष्ठ 'कोडर' आहे, हेच यावरून सिद्ध होते. या निरीक्षणातून गणितातील 'व्हेक्टर' (Vector - सदिश राशी) आणि पदार्थविज्ञानातील 'फ्लुइड डायनॅमिक्स' (Fluid Dynamics - द्रव गतीशास्त्र) या कठीण संकल्पना समजणे सोपे जाते.

व्हेक्टर्स (Vectors): गणितात 'व्हेक्टर' म्हणजे अशी राशी जिला 'दिशा' (Direction) आणि 'परिमाण' (Magnitude/Speed) हे दोन्ही असतात.

ममुरेशनमध्ये प्रत्येक पक्षी त्याच्या शेजारच्या पक्ष्यांच्या हालचालींचे सेकंदाच्या हजारव्या भागात विश्लेषण करतो. शेजारचा पक्षी नेमक्या कोणत्या कोनात वळला आणि त्याचा वेग किती बदलला, हे ओळखून तो आपली हालचाल बदलतो. यावरून मुलांना कळते की, भूमितीतील 'कोन' (Angles) आणि गणितातील 'व्हेक्टर्स'चे बाण फक्त कागदावर नसून ते अवकाशात जिवंतपणे कार्यरत आहेत.

फ्लुइड डायनेमिक्स (द्रव गतीशास्त्र): हजारो पक्ष्यांचा हा थवा एखाद्या वाहत्या पाण्यासारखा किंवा धुराच्या लोटासारखा दिसतो. हे पक्षी एकत्र उडताना हवेचा रोध (Air Resistance) कमी करण्यासाठी एकमेकांच्या पंखांनी निर्माण झालेल्या हवेच्या प्रवाहाचा (Upwash) खुबीने वापर करतात. हवेचा दाब आणि ऊर्जेचा असा अचूक वापर करून पक्षी आपले बळ कसे वाचवतात, हे पाहिल्यावर मुलांना भौतिकशास्त्रातील (Physics) कठीण नियम पुस्तकाबाहेर, जिवंत स्वरूपात समजतात.

२. 'सॉर्ट सोल' (Sort Sol):

आणि संरक्षणाचे शास्त्र डेन्मार्कसारख्या देशात या थव्यांना 'सॉर्ट सोल' (Sort Sol) म्हणजेच 'काळा सूर्य' (Black Sun) असे म्हणतात. हा थवा आकाशात इतका दाट असतो की तो चक्र सूर्यालाही झाकून टाकतो. हा केवळ एक सुंदर देखावा नसून त्यामागे संरक्षणाचे शास्त्र दडलेले आहे. जेव्हा एखादा भक्षक पक्षी (उदा. ससाणा) हल्ला करायला येतो, तेव्हा हजारो पक्ष्यांच्या या सतत फिरणाऱ्या लाटांमुळे त्याला एका विशिष्ट पक्ष्यावर लक्ष केंद्रित करणे अशक्य होते. यालाच विज्ञानात 'डिल्यूशन इफेक्ट' (Dilution Effect) म्हणतात. हे पाहून मुलांमध्ये 'स्ट्रेटिजिक थिंकिंग' (धोरणात्मक विचार) आणि स्वसंरक्षणाची संकल्पना विकसित होते.

३. बायो-मिमिक्री:

निसर्गातून तंत्रज्ञानाकडे पक्षीनिरीक्षणाचा छंद मुलांना नकळत आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जोडत असतो. आजचे इंजिनिअर्स या पक्ष्यांच्या थव्यांचा अभ्यास करून 'ड्रायव्हरलेस' (स्वायत्त) गाड्यांची यंत्रणा विकसित करत आहेत. महामार्गावर धावणाऱ्या

शंभर गाड्या एकमेकांना न ठोकता एकाच वेगाने आणि शिस्तीत धावण्यासाठी पक्ष्यांचेच नियम (Swarm Intelligence) वापरावे लागतील. पालकांनो, आपला पाल्य जेव्हा बाहेर पक्षी पाहतो, तेव्हा तो कळत-नकळत भविष्यातील 'आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स' (AI) आणि रोबोटिक्सचा पाया समजून घेत असतो.

४. एकाग्रता आणि पॅटर्न रेकग्निशन (Pattern Recognition):-

अभ्यासासाठी सर्वात महत्त्वाचे कौशल्य म्हणजे 'पॅटर्न रेकग्निशन' - म्हणजेच विखुरलेल्या माहितीमधून एक विशिष्ट क्रम किंवा आराखडा शोधणे. आकलन: आकाशातील बदलत्या आकारांमधील सुसूत्रता शोधणे म्हणजे 'पॅटर्न रेकग्निशन'. जर थव्याचा पुढचा भाग डावीकडे वळला, तर मागचा संपूर्ण थवा त्याच लयीत वळणार, हे ओळखणे म्हणजेच तर्कशक्ती. गणितातील सूत्रे किंवा विज्ञानातील प्रक्रिया समजून घेताना हाच दृष्टीकोन उपयोगी पडतो.

पालकांनो, शेवटी एवढेच सांगेन की, शिक्षण म्हणजे केवळ चार भिंतीत बसून पाठांतर करणे आणि गुण प्राप्त करणे नव्हे. लक्षात ठेवा निसर्ग हा सर्वात मोठा शिक्षक आहे. आपला पाल्य जेव्हा एखाद्या पक्ष्याच्या हालचालीकडे कुतूहलाने बघतो, तेव्हा तो नकळत गणिताचे नियम आणि विज्ञानाची प्रमेये प्रत्यक्षात अनुभवत असतो.

म्हणूनच, पक्षीनिरीक्षण छंद हा अभ्यासाचा शत्रू नसून तो अभ्यासाला खरा व'अर्थ' प्राप्त देणारा, शोधक वृत्तीला आणि वैज्ञानिक संशोधनाला चालना देणारा असा एक अत्यंत महत्त्वाचा छंद आहे!

आवडे मज कोण पाखरू

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
तरुशीकरावर ऐटीत तो विराजमान टकमक पाही
चोहीकडे मात्र तो सावधान वाटे मज
तयासारखे आपणही तरुशिखरावर बसावे
मागेन मी ब्रह्मा पुनर्जन्म पक्षांचा ही मौज करावया.

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
फडफड पंख करुनी स्नानासाठी पहा ती जलक्रीडा
भान विसरुनी मी न्याहाळती त्या पाखरास अंग पुसा या
ना टावेल ना रुमाल फडफड करुनी पंख
पुन्हा स्वारी तयार

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
हाणामारी झोंबा झोंबी तुडुंब युद्ध ते पहा
चोच व टीकदार नखे शस्त्र तयांचे जिंकतो कोण
हारतो कोण शेवटपर्यंत ना कळे भांडण तंटा सोडविण्या
मध्यस्थी कोणी ना करे

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
संघटन कौशल्य खरे पाहतो पाखरांचा सुंदर थवा
मनमोहक कवायत एक मार्गी शिस्तबद्ध ती पहा
ना कोणी सेनापती ना कोणी शिपाई सारेच सवंगडी
ना आदेश ना संदेश भक्कम अनुशासन व एकी

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
पक्षी निरीक्षण भटकंती करताना वाट पाहतो या क्षणाची
माता ती पक्षिनी कशी भरविते आपल्या वत्सा
ती पहा चोचीतून घास भरवते ती भाता त्या बाळांना
वात्सल्य ममता पक्षी गणांची ओथंबून वाहते

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
ना दस बोटे ना दोन कर मात्र खोपा तयांचा
सुरेख मनमोहक दरवर्षाला बंगला तयांचा नवा
मनुजा तू मात्र हयातीत एकाच खोप्यात खपे

आवडे मज कोण पाखरू सांगतो तुम्हा या कवनातून
विनवितो सृजनशील निसर्गप्रेमी वाचक रसिकास
करुया रक्षण पक्षी गणांचे आपण सारे
अन्नसाखळीतील महत्त्वाच्या या घटकाचे

पक्षी वाचवा । सृष्टी वाचवा
॥ जगा आणि जगू द्या ॥

कवी : प्रा. पंढरीनाथ बाविस्कर
बदलापूर

बुलडाण्यात पहिले विद्यार्थी पक्षीमित्र संमेलन

मृण्मयी मल्टीपर्पज सोसायटीच्या माध्यमातून बुलढाणा वनविभाग, बुलढाणा; अकोला वन्यजीव विभाग, अकोला; निसर्ग कट्टा, अकोला; 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र,' यांच्या सहकार्याने बुलढाण्यातील पहिले विद्यार्थी पक्षीमित्र संमेलन दि. १ फेब्रुवारी २०२६रोजी संपन्न झाले. मयूर कुंज इथे आयोजित केलेल्या संमेलनात ६५ विद्यार्थी आणि २५ पालकांनी सहभाग नोंदवला. सकाळी पक्षी निरीक्षणाने या संमेलनाला सुरुवात झाली. चिमुकल्यांनी आपल्या घराच्या सभोवताली दिसणाऱ्या पक्ष्यांच्या नोंदी घेतल्या. बुलढाणा वनविभागाच्या जिल्हा उपवनसंरक्षक श्रीम. सरोज गवस यांच्या प्रमुख उपस्थितीत संपन्न झालेल्या उद्घाटन सोहळ्यात श्री. राहुल चव्हाण यांना कृतज्ञता पुरस्कार, तर कु. मल्हार हिंणगे या चिमुकल्याला दीपस्तंभ पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. या कार्यक्रमासाठी अध्यक्षाची निवड आगळ्यावेगळ्या पद्धतीने विद्यार्थ्यांमधून करण्यात आली. पर्यावरण विषयक एक स्पर्धा घेऊन त्यांतील विजेत्याची म्हणजेच कु. सईशा काळवादे हीची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.

याच स्पर्धेतील काही निवडक विद्यार्थ्यांचे सादरीकरणही घेण्यात आले. कु. वेदांत पायधन, कुमा. शौर्या साठे ह्यांचा यामध्ये समावेश होता. आपले मनोगत व्यक्त करताना उपवनसंरक्षक श्रीम. सरोज गवस म्हणाल्या की, अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना बालवयातच निसर्गातील विविध घटकांची ओळख होते, निसर्ग वाचनाची, अभ्यासाची गोडी लागते. या संमेलनात सर्वश्री. अमोल सावंत, डॉ. निखिल जवरे, क्षितिज गजेंद्र निकम ह्यांनी विद्यार्थ्यांना पक्ष्यांविषयीच्या वेगवेगळ्या विषयांवर मार्गदर्शन केले. सोबतच, पक्ष्यांवर आधारित वेगवेगळे खेळ आणि कृतीसत्रे, यांचा मुलांनी व पालकांनी आनंद घेतला. मुलांनी पक्षी-निरीक्षणाचा छंद सातत्याने जोपासावा म्हणून प्रमाणपत्रासोबत पक्ष्यांची माहिती असणारे फोल्डर वाटप करण्यात आले. याच संमेलनाला जोडून डॉ. गजेंद्र निकम व श्री. क्षितिज निकम ह्यांचे पक्षी-छायाचित्र; तसेच, डॉ. विनायक हिंणगे व कु. मल्हार हिंणगे यांचे पक्षी रेखाटनांचे प्रदर्शन

भरविण्यात आले. या प्रदर्शनाचे उद्घाटन पर्यावरण अभ्यासक श्रीम. शीला किरण पाटील ह्यांच्या हस्ते करण्यात आले. या प्रदर्शनात बुलढाणा जिल्ह्यातील वेगवेगळ्या धरणांवर; तसेच, ज्ञानगंगा अभयारण्यात आढळणाऱ्या, व स्थलांतर करून येणाऱ्या विविध पक्ष्यांच्या छायाचित्रांचा समावेश होता. हे प्रदर्शन ३ फेब्रुवारीपर्यंत सकाळी नऊ ते अकरा आणि संध्याकाळी चार ते आठ, या वेळेत सर्वांसाठी खुले होते.

या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन श्रीम. शलाका पवार, श्रीम. राधा देशमुख, श्री. पार्थ पवार आणि श्री. समर्थ भुसारी ह्यांनी केले. आभार प्रदर्शन श्री. रविकिरण टाकळकर ह्यांनी केले. 'चिमुकल्यांना निसर्गाची जवळून ओळख व्हावी, हा या संमेलनाचा हेतू आहे,' असे प्रतिपादन मृण्मयी मल्टीपर्पज सोसायटीच्या अध्यक्षा डॉ. वैशाली गजेंद्र निकम ह्यांनी केले.

बुलढाण्यात पहिल्यांदाच होत असलेले हे विद्यार्थी पक्षीमित्र संमेलन सुंदर आणि नाविन्यपूर्ण आहे. यानिमित्ताने भरविण्यात आलेले पक्षी-छायाचित्र आणि पक्षी-रेखाटन प्रदर्शन हेदेखील अनोखे आहे. पर्यावरण जीवनसाखळीत पक्ष्यांचे फार मोठे योगदान आहे. विविध परिसंस्थांमध्ये पक्षी हे व्यावहारिकदृष्ट्या उपयोगात येतात. या संमेलनाच्या निमित्ताने विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जागृती निर्माण होऊन ते भविष्यातील पर्यावरणरक्षण करणारे नागरिक बनतील,' असा आशावाद या प्रदर्शनाच्या उद्घाटनप्रसंगी श्रीम. शीला पाटील ह्यांनी व्यक्त केला. या संमेलनाच्या यशस्वीतेसाठी वनपरिक्षेत्र अधिकारी श्री. सुनील वाकोडे, वन विभाग बुलढाणा; श्री. प्रकाश सावळे, वनपरिक्षेत्र अधिकारी, वन्य विभाग अकोला; श्री. गौरव झटाले, निसर्ग कट्टा अकोला आणि श्री. समर्थ भुसारी ह्यांनी प्रयत्न केले.

संमेलनाच्या निमित्ताने मुलांसह पालकांची रविवारची सुट्टी ही मुलांसाठी, खऱ्या अर्थाने ज्ञानरंजक ठरली.

सफर छोट्यांची : पक्षी निरीक्षण

मुलांना शाळेत नोटीस आली. उद्या आपल्याला पक्षी निरीक्षण करायला जायचे आहे. आणि काय गोंधळ सुरु झाला मुलांचा पाहायलाच नको! हर्ष, यश, सचिन, मंदा, अक्षरा, सौम्या, शताक्षी, कृष्णा, अशी यादी वाढतच गेली. बघता बघता पंचवीस-तीस मुले तयार झाली. सरांनी सकाळी बरोबर सहा वाजता शाळेत हजर राहायला सांगितले होते. रोज मागे लागून न उठणारी ही मुले पहाटे पाचलाच उठली. रात्रीच सकाळी डबा हवा म्हणून सगळ्यांनी आपापल्या आईला बजावून ठेवले होते. आंधोळ कुठली? अंगावर चार तांबे ओतले अन् शाळेच्या अंगणात बरोबर सहा वाजता हजर झाली.

कालच ताईनी भडक रंगाचे कपडे घालायचे नाही अशी सूचना दिली होती. प्रत्येकाने काळजी घेतली होती. कुणी फिकट हिरवा, कुणी राखी तर कुणी भुऱ्या रंगाचे कपडे घातले होते. सगळे एकमेकांकडे पाहत होते. कुणी पांढरा, लाल, चमकदार कपडे तर घातले नाहीत ना याची खात्री करून घेत होते. एक एक करून सहा वाजेपर्यंत सगळे जमले. आता जरा फटफटू लागले होते.

ताई, दादा सगळे आले. एकमेकांची ओळख झाली. आता सुषमा ताईनी मुलांचे गट केले. पाणवठ्यावर जायचे होते म्हणून अडई, चक्रवाक, वारकरी व तलवार अश्या बदकांच्या नावाच्या गटात मुलांची विभागणी झाली. अडई गटाचा दादा होता शुभम. चक्रवाक गटाच्या प्रमुख सुषमा ताई होत्या. वारकरी गटाला मुन्ना दादा मार्गदर्शन करणार होते तर तलवार गटाच्या प्रमुख होत्या ज्योतीताई. बसमध्ये बसून दहा किमी अंतरावर असलेल्या एका तळ्याजवळ सगळे उतरले. आपापल्या गटासोबत मुले पांगली. आत्तापर्यंत गडबड, बडबड करणारी मुले आता चिडीचूप झाली. कारण समोरच्या झाडावर काळ्या रंगाचा एक मोठा पक्षी पंख पसरून बसला होता. प्रत्येक गट प्रमुखांकडे एक एक दुर्बीण होती.

हर्ष म्हणाला, “ताई, हा पंख पसरवून का बसला आहे? “विटामिन डी मिळविण्यासाठी असा उन्हात पंख पसरून बसला असेल,“ पलीकडून सौम्या म्हणाली. ताई हसल्या आणि म्हणाल्या, “हा छोटा पाणकावळा आहे. हा पाण्यात पोहतो. याचे पाय पाण्यात पोहता यावे म्हणून बदकासारखी याच्या पायाची बोटे पातळ त्वचेने जोडलेली असतात. बदकांची त्वचा एक प्रकारचा तेलकट द्रव स्त्रवते. त्यामुळे त्यांच्या त्वचेवर पाणी टिकून राहत नाही. पण पाणकावळ्यांचे तसे नाही. पंख ओले झाले की यांना असे उन्हात बसून पंख पसरवून वाळवावे लागतात.“ “म्हणजे पंख वळल्याशिवाय यांना उडता येत नसेल न ताई? “ हर्ष ने प्रश्न विचारला. “हो हो. पंख थोडे वाळल्याशिवाय त्यांना उंच उडता येत नाही.“ मुलांनी दुर्बीण हातात घेतली आणि त्यातून पाहू लागले. “ताई, याचे पाय काळे

डॉ. शुभदा लोहीया

जेष्ठ पक्षीनिरीक्षक, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

आहेत. “ “हा आपल्या कावळ्यापेक्षा बराच मोठा आहे. “ “हा मासे खातो का? “ असे प्रश्न विचारून मुले पाणकावळा ओळखायला शिकली. थोड्या वेळाने आकाशातून पाणकावळ्यांचा थवा चालला होता तर हळूच शताक्षी म्हणाली, “बघा बघा, आकाशातून पाणकावळ्यांचा थवा चालला आहे. “ हळू बोलण्याची जाणीव आता मुलांमध्ये निर्माण व्हायला लागली होती.

इतक्यात सचिन म्हणाला, “ताई, त्या झाडावर ते तीन तर पाणकावळे आहेत पण तो चवथा पक्षी जरा वेगळा वाटतो आहे. त्याची मान जरा लांब आहे. आणि ताई त्याच्या पंखांवर पिवळट पांढरा रंगही दिसतोय. “ सचिनने पक्ष्यांतला फरक नोंदवत सांगितले. ताईनी तिकडे पाहिले आणि त्या म्हणाल्या, “हो. तो तिरंदाज आहे. नीट पहा त्याची चोच पाणकावळ्यापेक्षा वेगळी आहे. “ कृष्णाने दुर्बीण हातात घेतली आणि तो तिरंदाज कसा दिसतो ते पाहू लागला. पण त्याला ते नीट दिसत नव्हते. सार्थाकने मधले गोल बटन फिरवून पक्षी निरखून पाहायला त्याला शिकविले. कृष्णा म्हणाला, “त्याची चोच जरा लांब, टोकदार आणि पिवळ्या रंगाची आहे. “ “ताई, हे पक्षी मासे खातात न? “ सार्थाकने विचारले. “हो तर, मासे अन खेकडे पण खातात. पाण्यातले साप देखील खातात. “ शताक्षी घाईघाईने उत्तरली.

इतक्यात हर्ष चित्कारत म्हणाला, “अरे तिकडे बघा. तो निळा पक्षी किती सुंदर दिसतो आहे. “ ताईना तो अजून दिसला नव्हता. ताईनी विचारले, “त्याचा आकार कसा आहे? “ “साधारण चिमणीपेक्षा जरा मोठा आहे. “ हर्ष म्हणाला. “ताई दिसला ! त्याची चोच ना लालसर गुलाबी आहे. समोरचा भाग पांढरा आहे, हा खंडया आहे का? आणि तो उडाला बघा. पलीकडच्या झाडावर जाऊन बसला. उडताना तर किती भारी दिसतो ! “ अचानक नजरेस पडलेला पक्षी पाहून सौम्या एकदम उत्साहात विचारत होती. “अगदी बरोबर. तो खंड्याच आहे. याचे घर तळ्याकाठी अथवा नदीकाठच्या चिखलात असते. आत बाहेर करून घट्ट्याच्या दरवाज्याला गोलसर काठ तयार होतात. हा आपल्याकडे बारा महिने दिसतो. “ इतक्यात ‘क्लिक २ क्लिक २ किलीलीलीली २२२’ अशी लांब शीळ घालत तो दिसेनासा झाला.

पलीकडून एक थवा पाण्यावर येऊन बसला. मुलांचे लक्ष लगेच तिकडे गेले. मुलांना अजून चक्रवाक, अडई बदक अथवा वारकरी पाहायला मिळाला नव्हता. १५-२० बदकांचा हा थवा गोडशी शीळ घालतो. “ताई, त्यांच्या अंगावर काळपट चोकलेटी पंख आहेत. पोटाचा भाग जरा बदामी रंगाचा आहे. कोणते पक्षी आहेत हे?” “हे अडई बदक आहे” म्हणताच पोरांनी एकदम मोठा आवाज केला कारण त्यांच्या गटाचे नाव अडईच होते. लगेच सार्थक सगळ्यांना रागावला. “अरे, तुम्ही असा आवाज केला तर उडून जाईल ना तो थवा.” “जरा हळू बोला” मुले लगेच शांत झाली. बदकांचे निरीक्षण करू लागली. निवांत पाण्यात पोहणारी बदके पाहून मुलांना पोहावे वाटू लागले. “ताई, इकडे विहीर असेल तर आम्ही पण पोहतो.” ताई एकदम दचकून म्हणाल्या, “अरे वेड्यांनो, चला आपण आता परत बस मध्ये जाऊ.” “आजच्या दिवस इतकेच पुरे!” मुले एकदम नाराज झाली. “ता२२ई, आत्ताच तर आलो न, लगेच परत जायचे? असे कसे?” ताईनी मुलांना पोहायला जाऊ द्यायचे नाही म्हणून काढलेला उपाय लागू पडला. मुले परत अडई बदकाचे निरीक्षण करू लागली. “अरे पाहा न, ती दोन बदके जरा वेगळीच आहेत.” शरयू म्हणाली. “कोणती? ती तर केशरी रंगाचीच आहेत ना!” “हो पण त्यावर काळसर चोकलेटी रंग नाहीय.” मुले आपापसात बोलत होती. ताईनी तिकडे पाहिले तर चक्रवाक बदकाची एक जोडी जरा बाजूला पाण्याच्या काठाशी चिखलात काही तरी खात होती. बहुदा पाणवनस्पती अथवा कोवळ्या गवताचा आस्वाद घेत असावीत. “अरे, हे चक्रवाक बदक आहे.” “ताई, ताई, आता आमच्या दोन गटांची ओळख झाली आम्हांला.” असे म्हणून मुले खूष झाली. जरा पलीकडे पाच सहा पांढऱ्या रंगाचे पक्षी पाण्यात विहरत होते. मुलांना घेऊन ताई मुद्दाम पुढे आल्या. आता त्यांना जरा जवळून हे पक्षी पाहता येणार होते आणि त्या पक्ष्यांनाही यांचा अडथळा होणार नव्हता. “ताई, हे तर बगळे आहेत.” हर्ष घाईघाईने बोलला. ताई जरा हळू आवाजात मुलांना म्हणाल्या, “नाही. जरा नीट निरखून त्यांची चोच बघा.” शर्वरी म्हणाली, “त्याची चोच मोठी आहे आणि समोरच्या भागात पसरट झाली आहे,” “हं. याची चोच म्हणजे आपला चमचाच जणू! म्हणूनच याला चमचा हे नाव आहे. हा आपल्या या चोचीने सतत पाणी ढवळत असतो. यामुळे पाण्यातील प्राणवायूचे प्रमाण वाढते आणि पाण्यातील सजीवांना उर्जा मिळते.” दुर्बीण घेऊन सगळेजण पाहू लागले आणि प्रत्येक जण ओहो, हो की, किती छान, मस्तच ना, असे उद्गार काढत होती. त्याच्याच पलीकडे पांढराच पण काळ्या मानेचा कुदळ्या चिखलातून आपले खाद्य शोधत फिरत होता. चिखलातील किडे, अब्या खाणारा हा पक्षी मुलांनी पाहिला. “ताई, याचे नाव काय? त्याची चोच अजूनच वेगळी आहे. ती अशी बाकदार आहे.” “हो, आपली कुदळ असते ना तशीच आहे त्याची चोच ! म्हणूनच आपण त्याला कुदळ्या म्हणतो. हा काळ्या मानेचा पांढरा कुदळ्या. आणि तिकडे बघा जरा पलीकडे, तो पक्षी पूर्ण काळा आहे, त्याच्या डोक्यावर लाल रंग आहे, पण चोच मात्र याच्या सारखीच आहे. तो

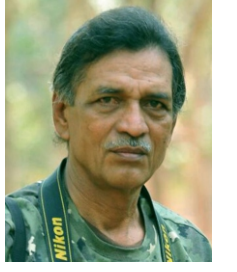
आहे काळा कुदळ्या.” शताक्षी आणि सौम्या आता हाताच्या बोटावर आपण किती पक्षी पाहिले ते नावे घेऊन मोजू लागल्या. सगळीच मुळे आता पाहिलेल्या पक्ष्यांची एकदा उजळणी करू लागले. “ताई, आम्ही सांगतो ती नावे आणि वर्णन बरोबर आहेत ना ते सांगा ना प्लीज,” म्हणून मुले ताईना नावे सांगू लागली.

इतक्यात ताईनी आकाशातून उडत चाललेली घर दाखवली. ताई म्हणाल्या, “वर पाहा, तपकिरी रंगाचा पक्षी दिसतोय का?” ताईनी बोट दाखवला तिकडे सगळे बघेपर्यंत तो अजून पुढे पुढे वेगाने उडत होता. परंतु मुलांना दिसला. “त्याचा रंग तपकिरी आणि पांढरा आहे ना?” “हो” ताई पुढे म्हणाल्या, “आणि त्याची शेपटी पहा, दुभंगलेली आहे. म्हणजे ही घर आहे. हिला ब्राम्हणी घर म्हणतात.” “किती उंचावरून उडते आहे ती. आणि तिचा स्पीड तर कसा एक्स्प्रेस सारखा. आपण इथे पाहायला गेलो तर तोवर ही लांब गेलेली असते.” यश कौतुकाने सांगू लागला. “ताई, माझा काका सांगत होता की त्याने एकदा एक घर पाहिली होती. तिने मोठे कबुतर पकडले होते. ही घर मोठा पक्षी पण पकडू शकते ना!” “होय यश, घर, गरुड, ससाणा हे सगळे आकाशात उंच उडतात आणि मोठ्या पक्ष्यांची व काही तर छोट्या प्राण्यांची, साप, घूस, आदींची शिकार करतात.” ताईनी दुजोरा दिला.

मुले आता जरा थकली होती. पारवा, होला, चिमणी, कावळा, पोपट यांचेही अधून मधून दर्शन झाले होते. शेजारच्या झुडुपात एक पक्षी दिसला. “हा संपूर्ण काळा आहे शुभम दादा!” आता शुभम दादाही आला होता. “हा चीरक आहे. आणि जरा तिकडे पाहा याची मादी दिसेल. ही जरा भुन्या रंगाची असते. याच्या शेपटी खाली लालसर रंग दिसतो. हा जमिनीवरचे झाडावरचे किडे खातो. मुंग्या देखील खातो. क्वचित केव्हा फळे खाताना दिसतो.” शिवम म्हणाला, “उडताना त्याच्या पंखावर पांढरा रंग दिसत होता.” “अगदी बरोबर.” ताईनी दुजोरा दिला. एका झुडूपी झाडाला हिरवट काळसर फळे लागली होती. सुगरण त्यावर ताव मारत होती. “ताई, हिचा खोपा असतो ना!. माझ्या शेतातल्या विहिरीच्या बाजूच्या बाभळीच्या झाडावर बरीच घरटी केली आहेत या पक्ष्याने. आपली जशी कॉलनी असते तशीच यांची कॉलनी आहे. नुसता किलबिलाट असतो पावसाळ्यात यांचा.” हर्ष ने भर घातली.

आकाशातून बगळ्यांची माळ उडत होती. व्ही आकारात उडणाऱ्या बगळ्यांच्या माळेने मुलांचे लक्ष वेधून घेतले. शेतात नेहमी दिसणाऱ्या बगळ्यांची वेगळी ओळख देण्याची गरज राहिली नव्हती. “सगळ्यात समोर उडणारा बगळा सर्वात शक्तिमान असणार!” शताक्षीचा अंदाज. हे बगळे जास्त अंतर कापताना वाऱ्याचा होणारा अवरोध म्हणजे विरोध कमी करण्यासाठी असे व्ही च्या आकारात उडतात त्यामुळे उडताना कमी परिश्रमात उडता येते.” शुभम दादाने माहिती पुरवली. मुले परत निघालेलीच होती. बगळ्यांना निरोप देताना, “बगळ्या बगळ्या कवडी दे” म्हणत हाताची नखे एकमेकांवर घासत गाडीत जाऊन बसली. “आज खुप मज्जा आली” असे म्हणत मुले पक्ष्यांचे पर्यावरणातील व आपल्या आयुष्यातील महत्त्व समजून घेत घराच्या वाटेला लागली.

टपाल तिकिटांच्या दुनियेत

रवींद्र वामनाचार्य

जेष्ठ पक्षी अभ्यासक, नाशिक

E-mail ID : r_wamanacharya@yahoo.co.in

भारतात पाच प्रकारचे क्रॉच आढळून येतात ते म्हणजे सायबेरीयन क्रॉच, सारस क्रॉच, करकरा क्रॉच, सामान्य क्रॉच आणि काळया मानेचा क्रॉच त्यापैकी काळया मानेचा फ्रेंच. याला तिबेटियन क्रॉच असेही म्हणतात. हा भूतान मध्ये रहातो आणि वीण करायला लडाख आणि आसामच्या बाजूला जातो. काळया मानेचा क्रॉच सायबेरीयन क्रॉचच्या खालोखाल दुर्मिळ होत चाललेला क्रॉच जातीचा दिमाखदार पक्षी आहे. भूतानमध्ये रहाणारा, अति उंचीवर वीण करणारा हा पक्षी अतिशय रुबाबदार असतो. याची सरासरी उंची १४० से.मी. असते. पंखांचा विस्तार साडे सात फूट असतो आणि वजन ५ किलोग्रम असते. रंग राखाडी पांढरा असतो, मान डोके काळे असते. कपाळावर ताबूस ठिपका असतो, डोळयमागे पांढरा ठिपका असतो. पाय काळे असतात. याची काळी झुपकेदार शेपटी शहामृगाच्या शेपटीसारखी दिसते.

हे पक्षी लडाखमध्ये लोकांच्या शेतात उतरतात व स्थानिकगवतावर व भात पिकावर जगतात. तेथेच जमिनीवर घरटे बांधून अंडी देतात. जमिनीवर अंडी देण्याच्या सवयीमुळे त्यांच्या अंड्यांना जास्त धोका असतो. त्यांचे घरटे सहज दिसेल असे असते, जरी ते दलदलीत असले तरी माणूस किंवा इतर प्राणी सहज तिथपर्यंत पोहोचू शकतात. आंतरराष्ट्रीय निसर्ग संवर्धन संघटनेने या प्रजातीला धोक्याच्या जवळ म्हणून वर्गीकृत केले आहे.

ईशान्य पूर्व भारतात काही ठिकाणी या पक्ष्याला स्थानिक लोकांनी आश्रय व संरक्षण दिले आहे. त्याच्या विणीच्या जागा व परिसर त्यांनी संरक्षित केला आहे. या त्यांच्या प्रयोगाची जागतिक पातळीवर दखल घेण्यात आली. भारतातील पहिले 'लोक अभयारण्य' म्हणून स्थान मिळविले. या प्रजातीला वाचविणे व संवर्धनाच्या कार्यात आपल्या सैन्य दलाचा मोठा सहभाग असल्याने क्रॉच पक्ष्यांच्या विणीत लक्षणीय वाढ झाली आहे.

बौद्ध पुराणात याला बरेच महत्व आहे. भूतानमध्ये या पक्ष्याचे दर्शन शुभ मानले जाते. तेथील शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेताजवळ हा पक्षी वावरताना दिसला तर भरघोस पिकाची त्यांना खात्री वाटते. हिवळ्यात गव्हाची लागवड हे पक्षी येत नाही तोपर्यंत केली जात नाही. हे पक्षी शेताजवळ यावे व त्यांना इजा होवू नये याची सर्व तोपरी काळजी घेतली जाते.

अशा या सुंदर पक्ष्यावर भूतानच्या टपाल विभागातर्फे तिकीट प्रकाशित केले आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय टपाल विभागातर्फे १९९४ मध्ये संकटग्रस्त पक्ष्यांवर चार तिकिटांच्या संचामध्ये आठ रूपयाचे तिकीट प्रकाशित केले होते. परंतु मुद्रण दोष असल्याने ह्या तिकिटांचे वितरण स्थगित करण्यात आले, त्यामुळे ही तिकीटे दुर्मिळ झाली आहेत.

CIBA

Central India Bird Academy

OUR MISSION

To encourage interest in birds and promote conservation of birds' habitats through research, education and awareness.

WE FOCUS ON

- ◆ Avian Ecology
- ◆ Ethno-Ornithology
- ◆ Nature Education
- ◆ Conservation Ecology
- ◆ Applied Ornithology

Proposed Activities and Projects

- ◆ To conduct Lectures, talks, thematic workshop and seminars on birds.
- ◆ To identify status of birds and their habitats in urban landscape.
- ◆ To award fellowships to field Ornithologists / Researchers

◆ For More Details Contact :

The Director

Central India Bird Academy (CIBA)

Q-12, Siddhivinayak Apartments, Near Jain Mandir, Laxminagar

Nagpur-440022 Maharashtra (india)

Email : ciba.nagpur@gmail.com

0721-2223022

9881713466, 9922964316, 9421189333

हा फोटो एका दिवसात मिळालेला नाही. हा क्षण टिपण्यासाठी मला सुमारे ३-४ वर्षे सातत्याने त्या ठिकाणी हिवाळ्याच्या प्रत्येक मोसमात भेट द्यावी लागली. हिवाळ्यात स्थलांतरित पक्षी येतात, आणि त्या काळात त्यांचे वर्तन निरीक्षण करत राहिलो. अनेक सकाळी धुक्यात, थंडीत आणि तासन् तास प्रतीक्षा करत होतो.

एक दिवस अचानक दोन वूड सँडपायपर आपापल्या क्षेत्रासाठी भांडू लागले. त्या क्षणी प्रकाश योग्य होता आणि पाणी पूर्णपणे शांत होते. मी तत्काळ कॅमेरा तयार ठेवून तो क्षण टिपला.

हा फोटो माझ्यासाठी केवळ एक छायाचित्र नाही; तो वर्षानुवर्षांच्या संयमाचा आणि सातत्याचा परिणाम आहे.

डॉ. तुषार अंबाडकर
पक्षी छायाचित्रकार, अमरावती.

पक्षिमित्र

संपादक : किरण मोरे

मूल्य ₹ ५/-

मासिकात व्यक्त केलेल्या विचारांशी
संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
अक्षरजुळणी : ज्ञानपथ प्रकाशन

मुद्रक : ज्ञानपथ प्रकाशन

Book Post

प्रति,

प्रेषक :

महाराष्ट्र पक्षिमित्र

६३, अर्ण्यापण, समता कॉलनी
कठोरा रोड, अमरावती
४४४ ६०४

E-mail : pakshimitra@gmail.com
website : www.pakshimitra.org
Mob. +91 7030101981